

ТЕТЯНА РЕМЕХ

**ПРАВА ЛЮДИНИ
В УКРАЇНІ**

КИЇВ 2011

Ремех Тетяна Олексіївна. Права людини в Україні: підручник для 10-11 класів суспільно-гуманітарного напрямку загальноосвітніх навчальних закладів / Т.О.Ремех. – Київ : Інститут педагогіки НАПН України, 2011. – 163 с.

Рецензенти:

Гупан Нестор Миколайович, доктор педагогічних наук, професор (м. Київ); Смагіна Таїсія Миколаївна, кандидат педагогічних наук (м. Житомир)

Підручник побудовано відповідно до програми «Права людини в Україні» (автор – Ремех Т.О.). Вміщено матеріал щодо змісту, реалізації, охорони, захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні, витяги з нормативно-правових актів, питання і завдання для учнів. Проведення уроків передбачає застосування інноваційних методів навчання – критичного мислення, інтерактивних методів, обговорення дискусійних питань.

Призначений для учнів старших профільних класів суспільно-гуманітарного напрямку. Буде корисним для вчителів, методистів, класних керівників.

Переднє слово

Шановні друзі!

Чи доводилося вам замислюватися над тим, хто ви є? Чим ви схожі один на одного, а що вас різнить? Чи подобається вам спілкуватися з іншими людьми, бути разом, робити щось спільне? Чи можете ви жити у суспільстві й бути вільними від нього?

У кожного й кожної з вас є безліч соціальних ролей: у школі ви учні, вдома – діти, у дворі – друзі й т.д. Утім, у першу чергу ви - люди, такі ж, як й ті, з-поміж яких ви живете. Тому ви не можете діяти й чинити як вам заманеться - на свій розсуд або за своїм бажанням. Слід рахуватися з тими, хто поряд, поважати тих, хто оточує вас.

Люди, які живуть разом, утворюють суспільство, в якому діють певні традиції, правила поведінки, норми моралі та норми права. Якщо людина дотримується встановлених правил, вона й ті, хто її оточують, живуть безпечно, комфортно й ефективно. Якщо людина загрожує благополуччю інших людей, то вона порушує норми та звичаї. Якщо людина не усвідомлює цього або не хоче з цим рахуватися, вона може бути піддана осуду й навіть покаранню.

У нормальному суспільстві (тобто там, де його члени дотримуються норм) діє золоте правило моралі – стався до інших так, як Ти хочеш, щоб ставилися до Тебе. Тому ніхто не сміє потурати гідність іншої людини, й нікому не дозволяється принижувати і ображати кожного й кожну з вас.

Для того, щоб жити гідно, всі (в тому числі й ви) повинні пам'ятати, що у кожної людини на нашій планеті є права, свободи й обов'язки, які не залежать ані від статі, ані від кольору шкіри, ані від мови, ані від посади та інших ознак.

Права людини в сучасному світі — це не просто актуальна тема для дискусій, це проблема, вирішення якої стоїть у центрі практичної діяльності всього міжнародного співтовариства й кожної демократичної держави. Людство, що пройшло крізь бійню двох світових воєн, безліч кривавих

локальних конфліктів, пережило жорстокі диктатури, дійшло висновку, що не може бути миру і злагоди на Землі, не може бути організованого, цивілізованого життя без поваги до людини, її прав, свобод і потреб.

Вам, як майбутньому нашої держави і планети, важливо усвідомити суть і зміст прав людини, їх моральну обумовленість та взаємозв'язок з етичними, політичними та культурними нормами суспільного життя. Слід звикнути відповідати за власну поведінку, на основі розумних і справедливих стандартів з повагою ставитися до прав й гідності інших людей, в тому числі однолітків, як в школі, так і поза нею.

Права людини – це загальнолюдська цінність й одночасно проблема, яку слід поставити, обміркувати, обговорити, намітити шляхи її вирішення. Де межа між силою влади держави і можливостями людини? Чи є права людини абсолютними? Чи є державна влада безмежною? Якщо ви задумувались над цими питаннями, якщо вам небайдужі ці проблеми, то ця книга для вас.

Сподіваємось, що знайомство з цим підручником наведе вас на роздуми та дослідження того, чи відповідає наша держава міжнародним стандартам з прав людини, а також спрямування енергії для того, щоб реалізовувати, дотримуватися, захищати права і свободи людини.

Підручник розрахований на вашу активну позицію у навчанні, в обговоренні нагальних проблем прав і свобод людини, а, отже, якнайменше спрямований на заучування. Беручи участь в дискутуванні та дебатуванні з численних запропонованих питань суспільної політики, виконуючи разом творчі завдання, ви матимете добру нагоду сформулювати власне ставлення до суспільних проблем, до держави як інституту правового захисту прав людини, до власних можливостей і потреби реалізовувати свої права і свободи.

Успіхів вам у навчанні й удачі в житті!

Проблема перша: Що таке права і свободи людини

- 1) Що означає поняття «права і свободи людини»
- 2) Чим відрізняється право від свободи
- 3) Навіщо людині її права і свободи
- 4) На яких принципах ґрунтуються права людини
- 5) Які види прав і свобод людини розрізняють
- 6) Якими правами наділені усі люди, а якими – громадяни
- 7) Чи можуть обмежуватись права і свободи людини

*Немає людини, яка б не любила свободу,
але справедлива людина вимагає її для всіх,
а несправедлива – лише для себе.*

Л.Берне

Обговорюємо, дискутуємо, досліджуємо...

Розпочніть вивчення курсу з виконання наступних завдань.

I. Заповніть анкету, подану в додатку I. Які питання виявилися для вас легкими, а які викликали труднощі? Якщо виникне бажання, представте найбільш цікаві питання й ваші відповіді на них класу. Які думки і почуття викликала у вас ця робота? Як ви думаєте, для чого ви це робили?

II. Спрогнозуйте, що вивчатиметься в курсі «Права людини в Україні». Порівняйте ваші очікування зі змістом підручника.

Розпочніть обміркування проблеми з...

Спробуйте пояснити наведені поняття. Для цього оберіть не менше трьох слів з наведеного переліку та запишіть, що вони означають:

цивілізація; суспільство; права людини; держава, декларація; громадянство; справедливість; дискримінація; толерантність; гідність; свобода; демократія.

Обговоріть записані вами слова у колі й порівняйте, чи однаково ви розумієте значення цих слів. Спробуйте дійти спільної думки щодо слів, які обрані більшістю в класі.

Дізнайтеся про...

1) Що означає поняття «права людини»

Думається, словосполучення «права людини» ви чули не один раз, а, можливо, знаєте, що воно означає з уроків етики, правознавства чи історії. З'ясуємо зміст цього поняття.

У загальному значенні *права людини* – це можливості вибору людиною певної поведінки для забезпечення свого нормального існування і розвитку, що закріплені в законах, інших правових актах держави і міжнародних документах. Це певним чином внормована свобода людини, певні її потреби й інтереси, вимоги про надання тих чи інших благ, що адресовані суспільству, державі, законодавству.

Права і свободи людини – це межі та форми дозволених і гарантованих Конституцією і законами України можливостей особи. За своєю сутністю вони є мірою тих благ, які визнає, надає, гарантує та охороняє українська держава.

Природа прав людини зумовлена тим, що вони визнаються виправданими, обґрунтованими саме з точки зору людської моралі. Адже права людини випливають із властивої людини гідності – моральної риси, неперевершеної цінності людської особистості.

Люди у суспільному житті вступають між собою у найрізноманітніші відносини як рівноправні учасники. Такі суспільні відносини (наприклад, відомі вам правовідносини) можна уявити як горизонтальні. Коли мова заходить про права і свободи людини, то відносини будуються по вертикалі – це виключно *взаємовідносини людини і держави*. Тому, коли говоримо про сім'ю, любов, дружбу, стосунки із сусідами, що є джерелами цілого ряду прав і обов'язків, то поняття прав людини до них не застосовується.

Права людини загалом можуть бути визначені, як права, притаманні нам від народження і без яких ми не можемо існувати як людські істоти. Саме чітке дотримання прав людини і основних свобод надають змогу повною мірою розвивати і використовувати такі характерні якості людини, як

розум, талант, свідомість і задовольняти духовні та інші потреби кожного індивіда. Вони ґрунтуються на зростаючому прагненні людства до такого життя, в якому вроджене почуття гідності й цінність кожної людської особистості користуватимуться повагою та захистом.

Права, свободи та обов'язки людини неможливі без соціальної діяльності людей, як і суспільне життя, що є проявом діяльності конкретних індивідів, неможливе без існування прав і свобод людини. Отже, права людини виступають нормативною формою взаємодії людей, способом упорядкування зв'язків між ними, координації вчинків і діяльності, попередження протиріч і конфліктів з урахуванням свободи як конкретної особи, так і всіх інших членів суспільства.

Права людини – це еталон, зразок, до якого повинні прагнути не тільки держава, право, закон, правовий порядок, але і громадянське суспільство, тому що ступінь зрілості і розвиненості його залежить значною мірою від визнання, обсягу і реалізації прав людини. Права людини дають індивіду можливість не тільки брати участь в управлінні державними справами, але і віддалитися від держави, самовизначатися в сфері приватного життя, світогляду, вибору релігії і діяльності, що приносить максимальне задоволення.

Зверніть увагу на те, що основні права людини розуміються двояко. З однієї сторони, вони є нормами об'єктивного права й уособлюють (персоніфікують) основні матеріальні рішення законодавця, виступаючи у ролі принципів правового порядку, в межах якого реалізуються права людини. З іншої сторони, основні права – це суб'єктивні права тих осіб, які можуть вимагати від органів державної влади поваги до їх індивідуальних прав і свобод у кожному конкретному випадку та мають можливість цього домагатися у судовому порядку.

Отже, основні права людини – це права, сфера дії яких не обмежується певним колом осіб, а їх дотримання та забезпечення повинно здійснюватись на всіх рівнях державної влади, у тому числі й місцевого самоврядування.

2) Чим відрізняється право від свободи

Ви, мабуть, помітили, що зазвичай «права людини» вживаються у парі зі словом «свободи». Адже вони, як можливості людини, ідентичні за своєю юридичною природою і системою гарантій, утім різняться за способом здійснення та забезпечення.

Свобода людини – це сфера її автономії від держави, влади, інших громадян, це спроможність діяти відповідно до своїх інтересів і мети, це можливість власного, незалежного вибору того чи іншого рішення. Погодьтеся, що для здійснення свобод людини (наприклад, свободи слова чи свободи віросповідання) державі достатньо утримуватися від втручання в їх реалізацію людиною або ж захищати у разі потреби.

Що до прав людини (наприклад, на працю, на підприємницьку діяльність, на відпочинок, на освіту тощо), то вони потребують від влади здійснення конкретних активних дій і можуть бути зреалізовані лише за наявності в державі певних засобів, механізмів й відповідної юридичної процедури.

Простіше уявити це можна за допомогою такої нескладної формули: якщо я маю на щось право, то влада зобов'язана щось зробити для мене; якщо мені належить свобода, то держава мусить утриматися від будь-якого втручання в мої дії.

Однак у реальному житті межі між правами і свободами доволі розмиті, тому можна стверджувати, що в кожному праві є доля свободи, і в кожній свободі є частина права. Наприклад, право на освіту включає свободу вибору видів та напрямків освіти, навчальних закладів тощо.

3) Навіщо людині її права і свободи

Права і свободи людини властиві самій природі людини, без них вона не може існувати як людська істота. Вони є підвалинами *свободи* - блага, необхідного для реалізації власних можливостей кожною людиною, та *справедливості* – природної потреби людини у однаково справедливому

ставленні до себе, як і до інших членів суспільства. Права і свободи людини відображають основні її потреби. Вони встановлюють базові стандарти, без яких люди не можуть жити. Тому права людини повинні бути визнані та гарантовані державою. Це означає, що механізми реалізації прав людини мають закріплюватися в конституції та законах держави.

Права і свободи людини забезпечують нормальне її існування та розвиток в цивілізованому суспільстві й передбачають наявність обов'язків передусім у єдиного офіційного представника суспільства – держави. Ці обов'язки доволі різноманітні: інколи держава має створити спеціальний механізм реалізації права (наприклад, право на освіту), або ж зобов'язується не втручатися сама й забезпечувати невтручання інших у процес реалізації людиною свого права (наприклад, право на особисту свободу).

Від того, наскільки успішна діяльність держави на цій ниві, залежить й визнання її цивілізованою і демократичною.

Дійсне «середовище проживання» для прав людини є можливим при демократії, демократичній правовій державі. Демократія, правова держава та права людини є невіддільними одне від одного. Правова держава – гарантія реальності прав людини у плані її захисту від порушень з боку апарату влади, а права людини – головна умова та ознака демократії, гуманістичний, людський вимір правової державності.

Права і свободи людини є *загальнолюдською цінністю* – такою ж як Земля, повітря, океани, мир, досягнення світової культури і науки тощо. У цивілізованому суспільстві людські права і свободи визнаються пріоритетною соціальною цінністю, а їх поважання, дотримання та захист головним обов'язком держави. Відмова в наданні прав і свобод – це не особиста трагедія окремої людини, а підґрунтя соціального і політичного безладу, що породжує насильство і конфлікти у суспільстві та між державами.

Заявляючи про свої права і свободи, людина бере на себе обов'язок поважати права і свободи інших, захищати й підтримувати тих, чії права

порушуються. Виконання такого обов'язку є проявом солідарності з усіма людськими істотами на Землі.

4) *На яких принципах ґрунтуються права і свободи людини*

У попередніх абзацах червоною лінією проходила думка про те, що права і свободи належать людині вже в силу того, що вона є людиною, адже це можливість, без котрих не може нормально існувати – сформуватись, розвиватись, проявити себе як особистість – жодна людина. Вони, як загально визнані у світі стандарти можливої поведінки, виникають від народження людини, притаманні кожній людській істоті, й суспільство та держава визнають це як факт.

Людина не може втратити свої права, як не може перестати бути людською істотою. Ніхто не може відібрати у людини жодне право як менш важливе чи несуттєве. Отже, права і свободи людини є *невідчужуваними*, такими, що не потребують схвалення чи дозволу будь-кого. Це означає, що держава не дарує людині її прав і свобод й не наділяє її ними. Закріплюючи їх в законах, держава лише формулює їх поняття та забезпечує їх захист.

Оскільки права людини стосуються самого факту людського існування, їх не можна відняти чи втратити. Тому переважна більшість прав людини є *невід'ємними*. Вони не можуть кимсь відбиратись або скасовуватись, на них не може спокуситися держава. Запам'ятайте, що ані найнижчий соціальний статус, ані злочин і найсуворіше покарання, ані неповноспроможність людини (фізична неповноцінність або інтелектуальна обмеженість), ані будь-які інші особисті вади, так само як і приписи вищих державних органів, не можуть позбавити людину її прав і свобод. Неможливо і самій людині позбавитися своїх прав, як неможливо перестати бути людиною, як би нелюдяно до неї не ставилися. Навіть якщо хтось добровільно відмовиться від своїх прав, наприклад, від права на судовий захист, така відмова не матиме ані найменшої правової сили – держава не може скористатися цим і

призначити покарання без судового розгляду справи. Права людини також не можна продати чи купити, успадкувати, подарувати чи обміняти.

Права людини також є *непорушними*. Порушення прав тої чи тої людини означає, що з нею поводяться так, начебто вона не є людською істотою. Тому захищати права людини – це вимагати поваги гідності всіх людей.

Важливо й те, що права людини однакові для кожної людини незалежно від раси, мови, кольору шкіри, релігії, статі, походження, стану здоров'я, політичних переконань, майнового стану тощо. Тому вони *універсальні*.

Із універсальності прав і свобод людини витікає ще один важливий принцип, на якому вони ґрунтуються, – *рівність* – усі люди рівні вже в силу того, що вони люди. Рівність людських прав і свобод означає фактичну однаковість людей щодо їхніх соціальних можливостей у використанні прав і свобод та у виконанні обов'язків.

Права і свободи людини поширюються рівною мірою на всіх, хто знаходиться під юрисдикцією держави, і мають для них однаковий зміст і обсяг. Не може бути такого, щоб життя, свобода і гідність однієї людини цінувалася б вище за життя, свободу, гідність іншої; щоб одні мали свободу думки і слова, а інші – ні; щоб для однієї людини право на правову допомогу включало право вільно обирати собі захисника, а інша - була б позбавлена такої можливості.

Юридична рівність – це *рівноправність*, тобто формально рівне ставлення всіх до прав і законів, а також формально рівне ставлення закону до всіх. Рівноправність не означає фактичної соціальної рівності людей, адже люди різні за статтю, фізичними якостями, мовою, вірою, майновим станом, соціальним походженням, інтелектуальним розвитком, здібностями та уподобаннями. Однак їхні можливості за своїми основними «стартовими» показниками мають бути однакові в усіх. Кожна ж людина сама відповідає за реалізацію своїх прав згідно зі своїми потребами, здібностями та інтересами.

5) Які види прав і свобод людини розрізняють

Вам уже відомо, що під основними правами людини розуміються певні можливості людини, які необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах. Вони класифікуються насамперед за сферою суспільних відносин та характером потреб або цінностей, що виступають їх об'єктом. Виділяють фізичні (життєво необхідні), особистісні (морально-психологічні), культурні, економічні (матеріальні), політичні (державно-громадські).

У науковій літературі зустрічаються різні підходи до класифікації прав і свобод людини. Розрізняють, приміром, *природні* права людини, тобто ті, що пов'язані з самим її існуванням і розвитком, і *набуті* права, що характеризують як правило соціально-політичний статус людини і громадянина. Конституції деяких держав виокремлюють *права людини* і *права громадянина*. Останні торкаються лише тих осіб, на яких поширюється громадянство – правовий зв'язок особи і держави, що проявляється у їх взаємних правах і обов'язках. Права людини у порівнянні з правами громадянина мають домінантне значення, адже перші поширюються на всіх людей, які проживають у тій або іншій державі, тоді як другі – лише на тих осіб, які є громадянами певної держави.

Міжнародні пакти з прав «громадянських і політичних» та «соціальних, економічних і культурних», прийняті у 1966 році, запровадили класифікацію прав людини, що витікає з назви цих двох документів. Поділ прав і свобод людини на громадянські (особисті), політичні, соціальні економічні та культурні широко використовується у міжнародній практиці.

Громадянські (особисті, особистісні) і політичні права як правило називають «негативними» правами («свобода від ...»): в їх основі лежить свобода від будь-якого, в тому числі державного, втручання у сферу самовизначення та автономії людини. До таких прав і свобод відносять право на життя, на рівність перед законом, на свободу думки, совісті та релігії, на свободу і безпеку, на свободу від безпідставного арешту, затримання чи вигнання, на свободу від рабства тощо. З визнанням цих прав у держави

виникає обов'язок утримуватись від втручання в особисте життя людини, а для громадян створюються умови участі у житті суспільства.

Права не обмежуються лише свободою від втручання держави. Так, для реалізації соціально-економічних і культурних прав необхідна її позитивна діяльність, тобто здійснення державою конкретних заходів щодо створення задовільного економічного та соціального середовища для тих, хто цього потребує. Наприклад, безробітні повинні отримувати грошову компенсацію, хворі та інваліди – мати доступ до адекватної системи охорони здоров'я, малозабезпеченим сім'ям та людям похилого віку має надаватися державна допомога. Тому ці права людини називають «*позитивними*» («право на ...»), хоча деякі з них (наприклад, право на вільний вибір роботи, право створювати професійні спілки і входити до їхнього складу тощо) однозначно до таких віднесені бути не можуть.

Отже, громадянські та політичні права розглядаються як «*негативні*», тобто такі, що полягають у свободі від втручання держави й імплементація яких зазвичай є безкоштовною, чи, принаймні, недорого вартісною для держави. Тоді як економічні, соціальні та культурні права є «*позитивними*» - такими, що потребують конкретних дій від держави, а значить, і певних фінансових витрат.

б) Якими правами наділені всі люди, а якими – громадяни

Конституції деяких держав виокремлюють *права людини і права громадянина*. Останні торкаються лише тих осіб, на яких поширюється громадянство - правовий зв'язок особи і держави, що проявляється у їх взаємних правах і обов'язках. Права людини у порівнянні з правами громадянина мають домінантне значення, адже перші поширюються на всіх людей, які проживають у тій або іншій державі, тоді як другі – лише на тих осіб, які є громадянами певної держави.

Зазвичай у законодавстві будь-якої держави за її громадянином закріплено чимало прав і обов'язків. Однак, під словосполученням «права

людини» мають на увазі доволі невеликий набір прав і свобод. При цьому масове чи грубе порушення хоча б одного з них тягне за собою негайну відмову світового співтовариства визнавати цю державу демократичною, а інколи й інші, більш болючі наслідки економічного, політичного і навіть воєнного характеру.

У Конституції України містяться *основні* (конституційні) права і свободи людини і громадянина, тобто ті, що визначають найважливіші відносини між особою і державою. Закріплюючи перелік цих прав і свобод, Конституція України лише частково розкриває їх зміст та визначає принципи їх реалізації та захисту. Перелік основних прав і свобод не є вичерпним і може бути розширений. Саме для деталізації змісту прав і свобод людини і громадянина, визначення практичних механізмів їх реалізації та захисту в Україні приймаються відповідні закони і підзаконні акти.

Другий розділ Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» містить майже третину всіх її статей. У назві розділу та у тексті Основного закону розрізняються поняття «права людини» і «права громадянина». Під правами і свободами людини розуміються закріплені в Конституції України ті можливості, які належать кожній людині, є природними, пов'язані з самою людською істотою і не залежать від наявності чи відсутності у неї українського громадянства. Такі права і свободи позначаються словосполученнями «кожна людина має право», «кожному гарантується», «усі мають право», «ніхто не може зазнавати» тощо.

Що ж до прав і свобод громадянина, то основою їх є належність людини до української держави. Вони пов'язані зі сферою відносин людини з суспільством, державою та її органами. В тексті Основного закону щодо них вживаються такі словосполучення, як «громадяни мають право», «громадяни користуються», «громадянам гарантується».

7) Чи можуть обмежуватись права і свободи людини

Загальновідомо, що права і свободи людини не безмежні й неабсолютні, адже права і свободи однієї людини обмежені правами і свободами іншої. Це означає, що особа може реалізувати свої права яким завгодно способом доти, поки це не обмежує прав інших людей, а значить, непорушність прав і свобод є своєрідною лінією обмеження прав кожного.

Проте, у соціально неоднорідному суспільстві люди, окрім загальних однакових інтересів, мають специфічні – індивідуальні та групові. Ці суб'єктивні, «приватні» інтереси та прагнення максимально задовольнити їх зумовлюють різне розуміння людьми своїх прав. Як наслідок, уявлення про те, де починаються права і свободи інших людей й що виступає межею реалізації власних, у різних людей не співпадають. Якщо таке неспівпадіння породжує конфлікт, у справу має втрутитися суд, з рішенням якого мусять погодитися конфліктуючі сторони.

Існують і певні обмеження прав, пов'язані з конкретною людиною - її фізичними, віковими, іншими особливостями. Наприклад, право обирати і бути обраним або ж право доступу до державної служби може реалізувати лише громадянин по досягненню певного (визначеного законодавством) віку. А можливість отримувати інформацію з такого джерела як телебачення істотно обмежена у глухонімої людини.

Згідно міжнародним документам у галузі прав людини, жодне право людини не може вважатися абсолютним і безмежним, крім свободи від катувань, рабства та свободи слова. Тому існує ряд припустимих у демократичному суспільстві обмежень, викликаних об'єктивними причинами або ж необхідністю забезпечення існування самого суспільства.

Наприклад, у Загальній декларації прав людини зазначено, що демократична держава може певним чином обмежувати права і свободи людини для задоволення справедливих вимог моралі, суспільного порядку та загального добробуту. Ще більш конкретно з'ясовує ці позиції Європейська конвенція захисту прав і основних свобод людини, яка допускає обмеження деяких прав і свобод, як то свободи совісті, релігії, вираження своєї думки і

отримання інформації, свободу мирних зборів і асоціацій, в інтересах державної безпеки, територіальної цілісності чи суспільного спокою з метою запобігання безпорядків і злочинності, захисту здоров'я і моральності інших осіб, забезпечення авторитету і неупередженості правосуддя. Щоб уникнути зловживань з боку державної влади, підстави обмеження прав і свобод людини повинні фіксуватися безпосередньо у законі й відповідати потребам демократичного суспільства.

Нарешті, держава може обмежувати права і свободи громадян у зв'язку з війною чи іншими подіями, що загрожують життю населення. У цьому випадку обмеження повинні бути зумовлені гостротою становища й не можуть суперечити зобов'язанням держави з міжнародного права.

Міжнародні документи з прав людини, а слідом за ними і конституції демократичних держав (в тому числі й Конституція України), містять перелік людських прав і свобод, що не можуть бути обмежені ні за яких обставин, навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану. Це право на життя, свобода від катувань і нелюдського, принижуючого людську гідність поводження, свобода від рабства, свобода від обвинувачення у злочині, що не був таким на момент учинення тощо.

Додайте до вивченого...

1. Опрацюйте фрагменти документів, виконавши послідовно такі завдання:

- 1) прочитайте фрагмент й укажіть назву документа, до якого він належить;*
- 2) співвіднесіть кожний документальний фрагмент з текстом підручника, який він може проілюструвати;*
- 3) віднайдіть (підкресліть) у тексті кожного фрагмента кілька (не більше трьох) чільних слів, що безпосередньо пов'язані з проблемою, яка розглядалась на уроці;*
- 4) доберіть до цих слів з тексту підручника їх пояснення чи спробуйте пояснити їх значення самотійно;*

5) *порівняйте результати своєї роботи з результатами роботи своїх однокласників.*

Із Конституції України. Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 22. Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Стаття 64. Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції.

Із статті 29 Загальної декларації прав людини. 2. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

Зі статті 26 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Усі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист законом. У цьому відношенні всякого роду дискримінація

повинна бути заборонена законом і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини.

Із статті 4 Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають, що відносно до користування тими правами, що їх та чи інша держава забезпечує відповідно до цього Пакту, дана держава може встановлювати тільки такі обмеження цих прав, які визначаються законом, і лише остільки, оскільки це є сумісним з природою зазначених прав, і виключно з метою сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві.

II. Прочитайте додатковий текст про природні права людини.

Обговоріть у групах: чи є достатнім, на вашу думку, визначений Джоном Локком перелік природних прав людини? Чи потребує він доповнення? Якщо так, то якого саме?

Ухваліть рішення щодо наведених запитань та продумайте, як ви будете аргументувати це рішення.

Що таке природні права людини

До піонерів ідеї природних прав людини належить англійський філософ Джон Локк. На його думку життя, свобода і власність є невід'ємними правами кожної людини, незалежно від її соціального походження. Ними людина наділяється від народження, в них суть людського існування, й ніхто, ні за яких умов не має права відібрати чи відмінити їх.

Джон Локк уважав природними три права людини: право на життя (люди хочуть бути захищеними від погроз їхній безпеці); право на свободу (люди хочуть бути вільними від пригнічення іншими, самі приймати рішення

і вести життя за своїми бажаннями); право на власність (люди хочуть мати право працювати і здобувати матеріальні блага).

Ще у стародавні часи, стверджував Джон Локк, люди уклали суспільний договір про створення держави. Однак з роками держава перестала захищати природні права людини, а ті, хто опинився на вершині влади, стали розпоряджатися людьми як своїми підданими; держава сама «зруйнувала» природні права людини. Лише закон, що гарантує людям їх право на життя, свободу і власність, на думку Локка, обмежуватиме владу монархів й примусить їх виконувати свої обов'язки щодо захисту цих прав.

Природні права священні, тобто вони мають найвищий статус у системі цінностей суспільства; вроджені – такі, що приналежні живим істотам, котрі утворюють рід людський; невід'ємні, тобто невідривні, невідчужувані від людини, без яких вона не зможе проявити себе як людина, такі, що повинні визнаватися за будь-якою людиною тільки тому, що вона нею є.

Французькі просвітителі не тільки життя та свободу, а й спротив насиллю ставили вище законів держави. Перебудову політичного ладу вони пов'язували із забезпеченням природних прав людини. Жан Жак Руссо вважав, що саме держава має слідкувати за тим, щоб у кожного було всього вдосталь і ніхто не мав занадто багато майна. Вона, отримавши від народу право захищати кожного окремо й усіх разом, може, на думку Руссо, знищити несправедливість, надавши гарантовані законом природні права своїм громадянам. А Жан Мел'є виступав проти приватної власності взагалі як причини нерівності людей.

Ідеї видатних мислителів епохи Відродження щодо природних прав людини, виникнення держави із вільної угоди людей суперечили тогочасним реаліям монархічного устрою феодалної Європи, однак їх вплив на прогресивно мислячих людей залишається поза сумнівом.

Застосуйте вивчене...

I. Доберіть аргументи, які, на вашу думку, переконують вашого співрозмовника в тому, що кожній людині варто мати знання про права і свободи людини. Знайдіть у тексті підручника 3–4 твердження, що можуть бути використані як аргументи на користь вашої думки.

II. Проаналізуйте статті II розділу Конституції України й наведіть приклади прав і свобод людини і громадянина, що відносяться до вказаних категорій. Опрацюйте завдання індивідуально та порівняйте результати своєї роботи з однокласниками. Виконайте завдання у вигляді таблиці:

<i>категорія прав і свобод людини</i>	<i>приклади прав/свобод</i>	<i>статті Конституції України</i>
природні права людини		
набуті права		
права людини		
права громадянина		
громадянські/особистісні		
культурні		
економічні		
політичні		

III. Працюючи у парах, підберіть у тексті підручника аргументи, що підтверджують думку правозахисника Марека Новицького:

Підписаний людиною документ, в якому вона відмовляється від особистої свободи і переходить до когось у рабство, не має ніякого сенсу. Але ми можемо розпорядитися своїм майном і обмежити своє право власності, оскільки право власності не є невід’ємним.

IV. У парах складіть (усно чи письмово) перелік з 2-3 запитань, які допоможуть зрозуміти сенс наведеної нижче думки. Спробуйте відповісти на підготовлені вами запитання. Представте класу найбільш цікаві питання й ті, на які ви не знайшли відповіді.

Правозахисники називають рівністю відсутність необґрунтованої дискримінації.

Висловіть думку...

Прочитайте слова німецького письменника й публіциста Людвіга Берне, винесені на початок теми в якості епіграфа, та висловіть власне ставлення до них. Доберіть у тексті підручника речення, що прояснити зміст наведеної цитати.

Підсумуйте...

I. Поверніться до даних вами визначень слів на початку обговорення поставленої проблеми. Чи змінилось ваше розуміння тих чи тих термінів і понять? Як тепер ви поясните їх?

II. Прочитайте тези-резюме до вивченої проблеми.

1. Права і свободи людини – це можливості, які необхідні людині для її існування і розвитку.
2. Усі люди наділені правами і свободами скрізь і завжди.
3. Усі люди рівні в своїй гідності та правах.
4. Права і свободи людини є невідчужуваними, невід’ємними й непорушними.
5. Права і свободи людини є межею втручання держави в сферу автономії людини.
6. Забезпечення прав і свобод людини – це обов’язок держави.
7. Реалізація прав і свобод людини забезпечує гідне існування людини в різних сферах її життєдіяльності.

Які тези ви б хотіли додати до цього переліку? Які питання у вас виникли після обговорення та аналізу проблеми «Що таке права і свободи людини»?

**Проблема друга: Як пов'язані правова держава,
соціальна держава, громадянське суспільство**

1) Як виникла і розвивалась ідея правової держави 2) Що таке правова держава 3) Чому забезпечення прав і свобод людини є основною ознакою правової держави 4) Які ознаки правової держави відображені в Конституції України 5) Що таке громадянське суспільство 6) Яку державу називають соціальною 7) Якими є шляхи формування громадянського суспільства і становлення правової держави в Україні

***У правовій державі владі поставлено певні межі,
які вона не повинна і не може переступити.
Відмежування влади в правовій державі створене
визнанням за особою невід'ємних, непорушних,
недоторканих, невідчужуваних прав.***

Б.Кістяківський

Розпочніть обміркування проблеми з...

Спробуйте пояснити чільні поняття, винесені в назву теми – громадянське суспільство; правова держава. Обговоріть записані вами пояснення/визначення у колі й порівняйте, чи однаково ви та ваші однокласники розуміють указані поняття. Знайдіть спільне у визначеннях та запишіть їх на дошці чи у зошиті.

Дізнайтеся про...

1) Як виникла і розвивалась ідея правової держави

Напевне, з шкільних курсів правознавства вам відомо, що держава - це політична організація особливої суверенної публічної влади, яка виражає і захищає загальні інтереси різних соціальних груп, а також забезпечує виконання спільних справ, що впливають з природи суспільства.

Коли ж говорять «правова держава», то мають на увазі особливу модель держави, соціальний ідеал, якого прагнуть досягти демократичні держави світу.

Ідея правової держави має давню історію. Уже древні мислителі намагалися описати розумну, справедливу організацію суспільства та державної влади. Ідею єдності влади і права розвивав грецький мислитель і державний діяч Солон (VI ст. до н.е.). Держава, за Солон, потребує передусім законного порядку, оскільки беззаконня являє собою найбільше зло для суспільства. Значення розумних і справедливих законів підкреслював також видатний філософ античності Платон (427-347 рр. до н.е.). А основоположник античної політичної науки Аристотель (384-322 рр. до н.е.) обстоював ідею панування права і правової законності, ідею права як критерію справедливості.

Вагомий внесок у розробку теорії правової держави вніс німецький філософ Іммануїл Кант (1724-1804 рр.). Спираючись на теорію природних, невід'ємних прав людини, Кант обґрунтував необхідність для держави спиратися на право й орієнтуватися на нього у своїй діяльності. При цьому право він трактував як справедливість, втілену в законах держави, як забезпечені державою природні права і свободи людини. Правова держава, в розумінні І.Канта, є ідеальною теоретичною моделлю, якою слід керуватися в практиці державно-правовому житті.

Інший німецький мислитель Г. Гегель (1770-1831 рр.) розглядав правову державу як втілення свободи, як вище право. Він розрізняв право і закон й визнавав, що можуть існувати протиправні, антиправові закони. Проте він виходив з того, що право за своєю природою розумне, тому держава, ухвалюючи закони, має орієнтуватися на право як ідею свободи і справедливості, як «царство реалізованої свободи».

Уперше термін «правова держава» було вжито німецькими вченими К.Т. Велькером (1813), І.Х. Фрайхер фон Аретином (1824). Створення юридично завершеного поняття «правова держава» пов'язують з ім'ям

німецького державознавця Роберта фон Моля. У 1829 р. він навів визначення правової держави як конституційної держави, що має ґрунтуватися на закріпленні в конституції прав і свобод громадян, на забезпеченні судового захисту особи.

Отже, історично правова держава – це конституційна держава. Вона виникає як реакція на абсолютну монархію, як вимога обмеження діяльності центральних державних органів відповідними загальними правовими актами, сформульованими представницькими органами.

Теорія правової держави поширилася на країни Західної Європи, Північної Америки, розвиваючись і збагачуючись протягом десятиліть. На домінуючу перетворюється ідея про те, що в правовій державі відносини між людьми і державою регулюються нормами, які встановлюють порядок і виключають безвладдя і застосування насильства. Це означає, що піддані, які раніш мали лише обов'язки, перетворюються на громадян, наділених, крім обов'язків, певними, встановленими законом, правами. Основною метою правової держави вважається забезпечення свободи громадян, свободи ініціативи, підприємництва і розвитку

У Росії ідея правової держави набула розвитку з XIX ст. Але вже у другій половині XVIII ст. професор права Московського університету С.Десницький та вчений й дипломат В.Малицький у своїх працях засуджували кріпацтво, обстоювали рівність прав усіх людей і націй, принцип верховенства права. Відомий філософ В.Соловйов вбачав у праві поєднання інтересів «особистої свободи і загального блага», що є необхідною умовою для подолання зла.

Глибокі теоретичні розробки питань становлення правової держави на початку XX ст. належать українським ученим-юристам Б.Кістяківському і С.Котляревському. Наприклад, в опублікованій після революції 1905 р. статті Б.Кістяківського «На захист права» (збірник «Вехи»), автор виступає прибічником непорушності права й застерігає інтелігенцію щодо непередбачуваних наслідків боротьби проти «деспотизму» закону. Професор

державного права С.Котляревський у своїх працях теж обґрунтував значення пріоритету права для блага країни й у міждержавних відносинах. Він у своїй статті «Оздоровлення» зазначав, що «культ сваволі і класової ненависті» обумовлює катастрофу держави.

Екскурс в історію становлення ідеї правової держави можна продовжувати ще і ще. Зазначимо лишень, що в Радянському Союзі правова держава проголошувалась суто «буржуазною», адже вона визнавалась несумісною як з диктатурою пролетаріату, так і з визначенням держави як інструменту панування одного класу над іншим. Лише з другої половини 80-х років ХХ ст. ідея правової держави почала відроджуватися й активно розроблятися науковцями в Україні.

2) Що таке правова держава

З розвитком людської цивілізації уявлення про державу як «варварське», примусово-репресивне утворення поступилися місцем розумінню її як демократичної і гуманної організації політичної влади, заснованої на верховенстві права.

Правова держава – це та, що побудована на правових засадах, визнає і здійснює вимоги права у всіх сферах суспільного життя, обмежує свою діяльність відповідно до правових законів.

Можливо, вас здивувало словосполучення «правові закони», адже ви вже знаєте, що закон – це зовнішня форма вираження права, офіційний спосіб закріплення його норм. Тому ви можете припустити, що всі закони так чи інакше є «правовими». Утім слово «право» в українській мові багатозначиме, і в словосполученні «правовий закон» уживається у розумінні «права людини» як її можливості. Отже, правовою державою може вважатися лише та, яка визнає людину, її права і свободи своїм найвищим пріоритетом й реалізує це у своїй практичній діяльності.

Узагальнюючи критерії, представлені в науковій літературі як характеристики правової держави, вони можуть бути зведені до таких

основних: панування права в суспільному і політичному житті; непорушність природних прав і свобод людини, їх гарантованість та реальність здійснення; взаємна відповідальність держави і особи; принцип поділу влади.

Давайте розберемося в них детальніше. Панування права (принцип *верховенства права* передбачає: 1) правову організацію державної влади, тобто створення і формування всіх державних структур строго на основі законів; 2) правовий характер прийнятих законів, інакше кажучи, вони за своїм змістом повинні бути справедливими, ґрунтуватися на природних, невідчужуваних правах і свободах людини; 3) зв'язаність держави нею же створеними законами, самообмеження держави законом, встановлення правом рамок для діяльності держави та її органів.

Непорушність природних прав і свобод людини є визнання і реальне забезпечення рівності всіх людей як суб'єктів правових відносин перед законом - усі повинні мати рівну правосуб'єктністю, рівні можливостями для досягнення будь-яких законних цілей. Крім того, держава повинна не тільки визнавати, але й гарантувати природні права і свободи людини, як то право на життя, на повагу до людської гідності, недоторканність житла, особи, свободу пересування, свободу світогляду та віросповідання та ін.

Взаємна відповідальність держави й особи означає, що вони у своїх відносинах виступають рівними партнерами і мають взаємні права й обов'язки. Держава має право не тільки вимагати від людини виконання встановлених законом обов'язків, а й сама несе перед нею певні обов'язки.

Здійснення державної влади за принципом *поділу* на законодавчу, виконавчу, судову передбачає самостійне функціонування законодавчої, виконавчої і судової влади. Для того, щоб жодна з гілок влади не змогла узурпувати владу в державі, існує система стримувань і противаг. Однак поділ влади не є абсолютним – державна влада єдина, верховенна й неподільна, вона лиш поділяється функціонально – гілки влади діють погоджено на основі загальних принципів.

У науковій та навчальній літературі вам можуть зустрітися й інші ознаки правової держави як то підконтрольність держави суспільству, високий рівень правової культури громадян, ефективна правоохоронна система тощо.

Отже, *правовою державою* може бути визнана тільки така організація політичної влади в країні, яка заснована на верховенстві гуманного, справедливого закону, діє строго у визначених законом межах, забезпечує соціальний і правовий захист своїх громадян. У сучасній юридичній науці правова держава вважається своєрідним ідеалом, найкращою формою державного життя, до якого прагнуть демократичні суспільства.

3) Чому забезпечення прав і свобод людини є основною ознакою правової держави

Погодьтеся, що у співвідношенні прав людини і держави права людини будуть первинними, оскільки вони виникають раніше й незалежно від держави. Тому діяльність держави має бути зв'язана не тільки встановленими нею законами – вона має бути обмежена передусім правами людини.

Крім того, реалізацію людьми своїх прав і свобод може забезпечити конкретна держава, адже тільки вона здатна надавати юридичну загальнообов'язковість умовам, що вможливають використання кожною людиною її основних прав і свобод. Якщо це стане основною функцією держави, то вона може вважатися правовою.

У правовій державі права і свободи людини закріплюються в Конституції та інших законах. Таке закріплення відображає визнання прав людини державою. А це, своєю чергою, дає підстави громадянам очікувати та вимагати від держави забезпечення й охорону цих самих прав і свобод. Це означає також й те, що держава бере на себе відповідальність за створення умов, необхідних для реалізації прав і свобод кожною людиною.

Отже, основним завданням сучасної демократичної, правової держави, є безумовне визнання, дотримання, охорона й гарантування прав людини.

Певною мірою це стосується й нашої держави. Конституція України (ст. 3) покладає на державу головний обов'язок – утверджувати і забезпечувати права і свободи людини.

Тому правовою державою є держава реальних прав людини.

4) Які ознаки правової держави відображені в Конституції України

З прийняттям Конституції України 1996 року і закріпленням у ній таких принципів правової держави, як верховенство права, поділ влади, рівність громадян перед судом і законом, універсальний судовий контроль тощо, поставлена мета змінити старий бюрократичний тип організації держави на новий, демократичний, який би працював на благо людей і забезпечував би їх природні права і свободи. Утім з різних об'єктивних причин ідуть ці процеси занадто кволо.

Конституція України (ст. 1) проголосила Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Правовий характер нашої держави виявляється, насамперед, у передбаченому Конституцією принципі верховенства права (ст. 8), у взаємній відповідальності держави та особи (ст. 3), у здійсненні державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6), у гарантуванні громадянам прав і свобод людини і громадянина. Важливим є те, що громадянам гарантується можливість звернення до суду для захисту своїх конституційних прав і свобод, до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, після використання всіх національних засобів правового захисту своїх прав і свобод (ст. 55).

У правовій державі повинні існувати можливості, що дозволяють людині вимагати від держави виконання її обов'язків. Наприклад, такі можливості надає судовий порядок оскарження дій і рішень державних органів та посадових осіб, які порушили права і свободи громадян. Так, згідно зі статтею 55 Конституції України, «права і свободи людини

захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових осіб і службових осіб».

5) Що таке громадянське суспільство

Висловимо думку, що правова держава неможлива без формування громадянського суспільства. Взаємозалежність правової держави і громадянського суспільства полягає в тому, що правова держава є формою організації громадянського суспільства. Своєю чергою, громадянське суспільство виступає передумовою й умовою існування правової держави.

На відміну від політичної системи суспільства, центральним елементом якого є держава, *громадянське суспільство* – це об'єднання приватних осіб. У ньому домінують свобода особи, приватна власність, взаємні зв'язки між індивідами тут будуються за таким принципом – межі свободи однієї особи визначаються межами свободи іншої. Це незалежна від держави відносно самостійна сфера життя суспільства, де діють різні соціальні групи (сім'я, трудовий колектив тощо), об'єднання культурного, національного, релігійного, територіального та іншого характеру, що виражають різноманітні інтереси людей.

Задамося питанням: Чи будь-яке суспільство може називатися громадянським? По-перше, таким вважається суспільство з розвиненими ринковими відносинами, де особа не відокремлена від власності, а, навпаки, має можливість вибрати будь-яку форму власності, які є рівними, має право розпоряджатися результатами своєї праці й своїми здібностями до праці. По-друге, у громадянському суспільстві немає монополії на будь-яку ідеологію – в ньому існує терпимість до різних думок, точок зору, думок, плюралізм ідеологій, поглядів, суджень. По-третє, основні обов'язки людини і громадянина перед державою зводяться до законслухняності та сплати податків. Решта – це приватне життя людини, що має лежати поза межами діяльності держави й до якого вона не має права втручатися. Держава

покликана обслуговувати громадянське суспільство, служити його інтересам, відстоювати загальний суспільний інтерес. У такому суспільстві має домінувати ідея – не суспільство для держави, а держава для суспільства.

б) Яку державу називають соціальною

Сьогодні поняття правової держави все більш поєднується з концепцією так званої «держави загального благоденства» («максимальної» держави), або, інакше «соціальної держави». Це суміщення відбувається насамперед на основі гарантій системи економічних, соціальних і культурних прав і свобод людини.

Поняття «соціальна держава» з'явилося в 1929 р. з легкої руки німецького державознавця Х. Хеллера й згодом поширилося в усій Європі, а потім і у США. А вже після Другої світової війни концепція соціальної держави одержала закріплення в конституціях ряду країн Західної Європи (наприклад, Іспанії, Німеччини, Франції та ін.).

На перший погляд, правова держава і соціальна держава начебто є несумісними поняттями, адже перша передбачає певну свободу особи від держави та її опіки. Тоді як друга, навпаки, спирається на активну діяльність держави в соціальному захисті людини, особливо певних категорій громадян (пенсіонери, неповноспроможні люди, безробітні та ін.).

Однак, з іншого боку, не можна протиставляти правову державу і соціальну державу, їх зближення є найсприятливішим результатом для громадянського суспільства, оптимальним варіантом його розвитку, за якого воно буде убезпечено від соціальних конфліктів і потрясінь.

Друга половина ХХ ст. поєднала ці поняття, взаємно збагативши кожне з них. Тому зараз, коли говорять про побудову соціальної правової держави, мають на увазі насамперед втілення в ній двох принципів - принципу верховенства права (панування правового закону) як головного в правовій державі та принципу соціальної справедливості (забезпечення державою соціальної безпеки особи) як головного в соціальній державі.

Для з'ясування питання що *таке соціальна держава* наголосимо, що при її характеристиці слід зважити на те, що, з одного боку, вона залишається власне державою, у якої є загальнородові ознаки й риси. А з іншого боку, така держава має специфічні, характерні для неї, ознаки, тому при визначенні змісту цього поняття необхідно виходити з єдності правової, демократичної й соціальної державності.

Як демократична держава вона служить свободі як вищій цінності, сприяє рівному доступу до власності, рівних виборів, рівності прав на участь у здійсненні політичної влади, забезпечення багатоманітності політичного й культурного життя; як правова – забезпечує організацію суспільного і державного життя на принципах права, гарантує правопорядок, сприяє формуванню в особистості самостійності й відповідальності за свої дії, дбає про раціональну обґрунтованість юридичних рішень, стабільність правової системи; як соціальна – визнає людину найвищою соціальною цінністю, надає соціальну допомогу неповноспроможним громадянам, забезпечує кожному гідний рівень життя, перерозподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості та вбачає своє призначення в забезпеченні громадянського миру й злагоди в суспільстві.

Коли мова заходить про соціальну державу (державу соціальної демократії), то мається на увазі сучасна політико-правова теорія, де слово «соціальна» пов'язане із соціальним життям людей. Така держава бере на себе турботу про матеріальний добробут громадян, здійснює функцію регулювання економіки з обов'язковим урахуванням екологічних вимог, забезпечує захист економічних і соціальних прав людини тощо.

Існування соціальної держави означає:

- право людини вимагати від держави забезпечення прожиткового мінімуму. В умовах ринкових відносин держава повинна створити умови, щоб людина, яка працює, або знаходиться на пенсії з різних причин, або ще не працює в силу власного віку мала такі доходи, які б дозволяли забезпечити харчування, побутові видатки;

- обов'язок держави забезпечувати людині нормальні умови існування: держава повинна піклуватися про здоров'я, рівень освіти, нормальні житлові умови людини. З цією метою створюється і фінансується за рахунок держави мережа лікарень, освітніх навчальних закладів, ухвалюються та виконуються освітні, житлові та інші соціальні програми;

- обмеження свободи договорів, включаючи регулювання цін на певні товари. В суспільстві існують товари першої необхідності, без яких людина жити не може, тому держава в умовах ринкових відносин шляхом державного виробництва та надання послуг населенню, використовуючи конкуренцію, стримують зростання цін на відповідні товари та послуги. Крім того на утворення ціни на товари першої необхідності та послуги впливає податкове законодавство та податкова політика держави;

- справедлива податкова політика в залежності від розміру доходів. Така політика створює умови для розвитку виробництва та забезпечення нормальних умов існування людини.

Сьогодні соціальна держава означає насамперед обов'язок законодавця бути соціально активним в ім'я нівелювання суперечних інтересів членів суспільства й забезпечення гідних умов життя для всіх. На державу покладається завдання подолання соціальних протиріч, урахування і координації інтересів різних груп населення, проведення у життя таких рішень, які б позитивно сприймалися різними верствами суспільства. Мета такої держави – за допомогою соціальної політики, забезпечення рівності та умов політичної співучасті об'єднати населення, стабілізувати соціальну (у тому числі правову) і економічну системи, забезпечити їх прогресивну еволюцію.

б) Якими є шляхи формування громадянського суспільства і становлення правової держави в Україні

Якщо ви знайомі зі статтею 1 Конституції України, то вже знаєте, що в ній Україна названа демократичною, правовою, соціальною державою. Всі ці

характеристики вже розкривалися в попередніх пунктах підручника. Прочитавши ще раз уважно, ви можете замислитися над тим, а чи є Україна саме такою державою? Для відповіді на це питання слід пригадати, що Конституція є програмним документом, що визначає вектор розвитку держави. Тому визначення України правовою державою ще не відображає реальність сьогодення. Розбудова правової держави вимагає створення необхідних соціально-економічних засад розвитку суспільства, кожної окремої особи.

Однак, окрім вирішення економічних і соціальних проблем, основними напрямками формування правової держави в Україні в загальних рисах мають бути такі:

- зміцнення законності. Прогресивний розвиток суспільства значною мірою залежить від того, як в ньому дотримуються законів. Слідування вимогам чинного законодавства (законів та інших нормативно-правових актів) визначається поняттям «законність»;

- забезпечення застосування законів та інших нормативних актів на всій території їх дії, а також досягнення фактичного виконання правових приписів у всіх видах державної, господарської та іншої діяльності;

- удосконалення нормативної бази законності, тобто сутності та змісту законів, що приймаються. Приведення системи законодавства у відповідність до потреб даного етапу розвитку держави і суспільства;

- зміцнення правопорядку. Норми права і законності є основою правопорядку. Правопорядок – це здійснення суспільних відносин на засадах права і законності, реальна відповідність конкретних суспільних відносин вимогам правових норм;

- посилення юридичної, насамперед, судової захищеності прав людини.

Цей перелік далеко неповний. Сюди варто було б додати і підвищення правової культури громадян – їхню законослухняність, громадську активність, подолання правового нігілізму тощо. Без громадянина не може

бути держави. Без активного ініціативного громадянина не утвердиться правова держава.

Додайте до вивченого...

I. Опрацюйте фрагмент науково-популярного тексту і виконайте таке завдання:

- 1) співвіднесіть цей фрагмент з текстом підручника, який він може проілюструвати чи розширити за змістом;*
- 2) поясніть одну із загальних ознак соціальної держави, що представлені у фрагменті (у разі потреби зверніться до тексту підручника);*
- 3) представте класу результати своєї роботи.*

Учені (Т.А. Рітгер, Роулз та ін.) виділяють три моделі сучасної соціальної держави:

- 1) «позитивна держава» (США), у якій є найменший ступінь невтручання держави в економіку і соціальне забезпечення, орієнтоване на дотримання індивідуалізму та захист корпоративних інтересів (соціальна політика держави виступає як засіб контролю);
- 2) власне соціальна держава (Велика Британія), у якій забезпечуються гарантований мінімальний рівень життя і рівність стартових можливостей людей (соціальна політика держави як засіб забезпечення повної зайнятості);
- 3) «держава добробуту» (Нідерланди), у якій забезпечується мінімальний рівень життя та встановлюється максимальний рівень доходів, зменшується різниця в зарплаті, гарантується повна зайнятість (соціальна політика держави як засіб забезпечення «рівності, кооперації та солідарності»).

Ці моделі мають тенденцію переходу від однієї до іншої. Вони ніде цілком не були реалізовані, що свідчить про мінливість соціальної політики держав у ході їх розвитку.

Незалежно від специфіки тієї чи іншої національної моделі соціальної держави, для неї характерні такі спільні ознаки: 1) утвердження соціальної держави сприяє трансформації ринкової економіки в соціальну ринкову,

служінню власності інтересам як власника, так і суспільства; 2) проголошення держави соціальною є важливою конституційною гарантією забезпечення й захисту соціальних прав людини; 3) функціонування такої держави передбачає наявність розвинутого соціального законодавства; 4) соціальна держава є закономірним продуктом еволюції громадянського суспільства в напрямку до громадянського суспільства соціальної демократії; 5) вона визнається якісною характеристикою правової держави; 6) слугує забезпеченню громадянського миру і злагоди в суспільстві.

Застосуйте вивчене...

I. Як, на вашу думку, співвідносяться правова і соціальна держави? Прочитайте наведену нижче думку й використайте її при формулюванні відповіді на питання.

Соціальна і правова держави сумісні між собою доти, доки функціонування державної влади обмежується, врівноважується, контролюється і поширюється в межах дотримання основних прав людини. І, навпаки, соціальна держава суперечить правовій тоді, коли добробут людей, соціальна безпека, соціальна справедливість вважатимуться вищими цінностями. Розвиток держави як соціальної має ґрунтуватися на такому фундаменті, як «правова» держава.

II. Працюючи у групах з відповідним розділом (розділами) Конституції України (за завданням учителя – перший, другий, четвертий, п'ятий, шостий, восьмий, дванадцятий розділ), перегляньте його текст та визначте статті, в яких знайшли своє відображення ознаки правової держави. Результати роботи оформіть у таблицю:

ознаки правової держави	статті Конституції України

III. Працюючи в парах, знайдіть у тексті, представленому нижче, ознаки правової держави, та поясніть дві з них. Скористайтесь знаннями з історії

та дайте відповідь на запитання: чому, на вашу думку, названа праця Б.Кістяківського побачила світ на початку ХХ ст.?

Відомий український правознавець Богдан Кістяківський у 1906 році опублікував працю «Держава правова і соціалістична». На відміну від прихильників марксистської теорії, які розглядали державу як знаряддя забезпечення інтересів панівного класу й наголошували на тому, що держава має зникнути в результаті ліквідації суспільства експлуатації, Б.Кістяківський розумів державу як інституцію, покликану в ідеалі слугувати реалізації загального блага та обстоювати солідарні інтереси громадян. Фактично він висловлювався за те, щоб держава була суто правовою установою, й водночас визнавав можливість соціального компромісу між різними соціальними верствами в умовах поглиблення соціальних реформ. Б.Кістяківський наголошував на тому, що реформування державних інституцій за рецептами соціальної демократії має означати зміцнення правових засад, а не їх заперечення. Він вважав, що держава має бути такою структурою, в рамках якої, по-перше, гарантовано недоторкані права людини, по-друге, здійснюється народне представництво, по-третє, забезпечено верховенство закону, по-четверте, визнані як громадянські й політичні права, так і соціальні права (їх він розглядав як права, що забезпечують «гідне людське існування»), що на той час було новацією - соціальні права не розглядалися як такі, що можуть бути запроваджені до текстів конституцій.

Висловіть думку...

І. За радянських часів популярним був анекдот:

Зустрілись між собою Джордж Картер (президент США) і Леонід Брежнєв (Генеральний секретар ЦК КПРС, фактичний голова держави СРСР). Картер говорить: «У нас правова держава – будь-який громадянин США може увійти до Білого Дому з плакатом і кричати: «Я проти політики Картера!», і йому за це нічого не буде». А Брежнєв відповідає: «Так і у нас

правова держава – будь-який громадянин СРСР може вийти на Червону площу в Москві, дістати плакат і кричати «Я проти політики Картера!», і йому за це нічого ніколи не буде».

Як ви думаєте, чому «народився» такий анекдот? Що є, на вашу думку, умовами й проявами існування правової держави?

II. Прочитайте слова українського правознавця Богдана Кістяківського, винесені на початок теми в якості епіграфа, та висловіть власне ставлення до них.

Підсумуйте...

I. Поверніться до даних вами визначень понять і термінів на початку обговорення поставленої проблеми. Чи змінилось ваше розуміння тих чи тих термінів і понять? Як тепер ви поясните їх?

II. У групах чи індивідуально складіть тези-резюме до вивченої проблеми, запишіть їх та представте класу. Які питання у вас виникли після обговорення та аналізу проблеми «Як пов'язані правова держава, соціальна держава, громадянське суспільство»?

III. Об'єднайтеся в групи та обговоріть, які завдання щодо розбудови правової держави в Україні є найбільш актуальними сьогодні. Складіть перелік з 5 –6 позицій, обґрунтуйте кожну з них. Представте результати роботи класу.

IV. Подумайте, які основні якості, на вашу думку, мають бути притаманні громадянам правової держави.

Проблема третя: Які документи закріплюють права і свободи людини і громадянина

- 1) Як закріплювались права людини у нормативних документах 2) Що таке міжнародні стандарти в галузі прав людини 3) Що містить Загальна декларація прав людини 4) Які права і свободи людини проголошує Європейська конвенція 5) Що називають Хартією з прав*

людини б) Які документи є джерелами основних прав і свобод людини в Україні 7) Які права і свободи та обов'язки людини і громадянина закріплені у Конституції України

Найбільш вільною державою можна назвати таку, де люди мають всі людські та суспільні права, які тільки встановлено в світі.

Леся Українка

Розпочніть обміркування проблеми з...

Пригадайте з курсів історії та правознавства історичні й правові пам'ятки, документи, що закріплюють права і свободи людини. Оберіть один з названих вами документ та розкажіть про історичні умови його виникнення та про його значення.

Дізнайтеся про...

1) Як закріплювалися права людини у нормативних документах

Усвідомлення істини, що права і свободи не даровані державою або будь-ким іншим, сягає далеких часів. Розвиток інституту прав, свобод і обов'язків людини пройшов складний і тернистий шлях. Він обумовлювався специфікою правових систем, станом розвитку державних інститутів, громадянського суспільства тощо. Певні права, свободи і обов'язки, що належать кожній людині існували в усі культурно-історичні епохи і завжди мали політико-правовий характер, проте кожного разу вони набували релігійно-етичного, чи філософського звучання.

Ви знаєте, що вже в Біблії зафіксовано висхідне право людини, без якого всі інші втрачають сенс, – право на життя. У Книзі книг є й положення про недоторканність приватної власності, рівність людей перед судом, відповідальність людини за свої вчинки, необхідність забезпечення справедливості судового рішення. Біблія акцентує увагу на тому, що,

користуючись певними правами, людина не повинна завдавати шкоди іншим людям.

З курсу історії вам уже відомо про те, що в стародавніх полісах (Афіни, Рим) уперше виникли ідеї демократії, згідно яких усім людям (окрім рабів) гарантувалися особиста недоторканність, свобода, участь в управлінні державою, право приватної власності тощо.

Ідея прав і свобод людини розвивалася і в середньовіччя. Найбільшого розвитку законодавча регламентація прав людини набула в Англії, де одним з перших актів був документ «Magnum harta» («Велика хартія вольностей» 1215 р.). Цей документ містив такі важливі для визначення правового статусу людини ідеї, що не втратили своєї актуальності і по сьогодні: обмеження свавілля королівських чиновників; заборона призначати на посади судді, шерифа, констебля осіб, які не знають законів або ж не хочуть їх виконувати; покарання вільних людей здійснювати лише згідно із законом та рішенням суду; встановлення пропорційності між діянням і покаранням; право вільно залишати територію своєї країни та повертатися до неї.

Пізніше з'явилися такі історичні документи як «Петиція про право» (1628 р.), «Habeas corpus act» (1678 р.), Біль про права (1689 р.), які конкретизували положення «Великої хартії вольностей». «Habeas corpus» заснував таке поняття як «належна процедура» і розширив коло гарантій стосовно недоторканності особи, зокрема, запровадив інститут поруки і застави, передбачив обмеження строку утримання під вартою, проголошував презумпцію невинуватості, встановлював правило «*ne bis in idem*» та інші принципи судового захисту особи.

Біль про права (1689 р.) зробив невідворотним процес утвердження конституційної монархії в Англії та суттєво посилив організаційно-правовий аспект захисту прав людини. Так, на законодавчому рівні були закріплені свобода слова і дебатів у парламенті та право на подання петицій королю.

В іншій півкулі Землі – Північній Америці – у боротьбі за незалежність з'явився цілий ряд актів конституційного значення, у яких закладалися

основи правового статусу людини і громадянина в Сполучених Штатах Америки. Перший крок до визнання прав людини був зроблений Декларацією незалежності Вірджинії 1776 року Томаса Джефферсона, що проголосила права, якими наділені люди від народження й які не можуть бути змінені або скасовані: право на життя, свободу, власність, безпеку, гідні умови життя.

Декларація Вірджинії стала основою Декларації незалежності США 1776 року, а та, своєю чергою, визначила основні ідеї Конституції США 1787 року. Їй хоча власне Конституція США не містила конкретного переліку невідчужуваних прав людини, запропоновані до неї у 1789 році поправки, а потім утворений з них Білль про права 1791 року закріплювали політичні та особисті права громадян Північно-Американських штатів: свободу слова та друку, віросповідання, можливість зборів та звернення до уряду з петиціями, недоторканність особистості та житла, захист майна й інші права.

Ще одна відома вам історична подія – Французька буржуазно-демократична революція – увійшла в історію розвитку інституту прав людини появою Декларації прав людини і громадянина (1789 рік), у якій і сьогодні закріплюються громадянські і політичні права людини. Метою суспільства Декларація проголосила загальне щастя, а головним призначенням влади – забезпечення можливості людині користуватися її природними правами. Вона зафіксувала положення про те, що «люди народжуються і залишаються вільними і рівними у правах» і що права людини не даруються сувереном, вони мають природний характер. Декларації закріплювала такі права і свободи людини як особисту недоторканність, свободу думки і слова, недоторканність майна, презумпцію невинуватості, свободу совісті тощо.

З розширенням міжнародних зв'язків досвід та ідеї одних народів спричиняли значний вплив на уявлення про права та свободи людини в інших державах. Поступово складалися правила міжнародної моралі, а потім й юридичні норми, що ставили поза законом найбільш грубі порушення прав

людини. Як результат розвитку цих ідей, у ХІХ ст. побачили світ перші міжнародні угоди, спрямовані проти рабства та работоргівлі.

Уявлення про права людини розширювались просторово та змістовно: вже у ХІХ – першій половині ХХ ст. проекти конституцій кількох європейських країн містили не тільки «класичні» громадянські (особисті) та політичні права і свободи, а й статті, що торкалися соціально-економічних і культурних прав людини.

Однак лише у середині ХХ ст., з бурхливим розвитком концепції прав людини як світових стандартів, визнання їх стало підґрунтям міжнародних відносин сучасності.

2) Що таке міжнародні стандарти в галузі прав людини

Людство пройшло багато етапів до встановлення міжнародних стандартів з прав людини, закріплюючи права і свободи людини у деклараціях, біллях, маніфестах та перших писаних конституціях.

Кожна держава забезпечувала права людини за допомогою норм національного законодавства, внутрішніх механізмів і процедур. Однак вже після Першої світової війни стало зрозуміло, що силами окремо взятої держави захистити людські права важко. Постала необхідність їх міжнародних гарантій.

У 1919 році була заснована Ліга націй, яка ухвалила низку міжнародних договорів, що передбачали забезпечення рівності перед законом усіх громадян держав-учасниць, захист життя, свободи віросповідання, можливість національним меншинам навчати дітей у початковій школі рідною мовою тощо. Прийняті Лігою націй міжнародні договори щодо захисту національних меншин та конвенції щодо скасування рабства і работоргівлі спонукали демократичні держави Європи і Америки включити відповідні положення у свої конституції та конституційні закони.

Жахливе потурання людських прав тоталітарними режимами під час Другої світової війни, масове знищення мирного населення за релігійною

ознакою, расовою й національною приналежністю переконали міжнародне співтовариство у важливості та невідкладності розв'язання проблеми захисту прав і свобод людини.

У 1945 р. зусиллями держав світу була створена *Організація Об'єднаних Націй*, головними цілями якої проголошувалось співробітництво між країнами у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру та заохочення і розвиток поваги до прав і основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії.

Статут ООН став першим в історії міжнародних відносин багатостороннім договором, що заклав основи співробітництва держав у галузі прав людини. І хоча Статут не містив конкретного переліку прав і основних свобод людини, він слугував вихідним міжнародно-правовим документом щодо формулювання принципу поваги до них.

Згідно положень Статуту у 1945 році було створено комісію ООН з прав людини, що мала підготувати міжнародні документи з цього питання. Вже 10 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН була ухвалена і проголошена *Загальна декларація прав людини* (ЗДПЛ), що враховувала всі раніше напрацьовані людством уявлення у цій галузі.

Отже, у ХХ столітті права і свободи людини набули планетарного (глобального) значення і це призвело до появи міжнародних документів, у яких визначались своєрідні стандарти (зразки, еталони) щодо означення меж правового статусу людини. На сьогодні цей масив утворюють документи ООН та регіональних правозахисних організацій: *Загальна декларація прав людини* 1948 р.; *Міжнародний пакт про громадянські та політичні права*; *Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права*; *Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання*; *Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини та ін.*

Більшість міжнародних документів з прав людини відносяться до дій держав і урядів, а не до дій окремих приватних осіб. Вони є обов'язковими

взірцями для законотворчості демократичних держав, зобов'язують їх керуватися відповідними положеннями у своєму внутрішньому законодавстві, приводити його у відповідність з вимогами цих документів. Нині визнання та практичне здійснення прав і свобод людини є основним критерієм міри демократичності тієї чи іншої держави.

3) У чому значення Загальної декларації прав людини

Загальна декларація прав людини є унікальним документом. Прийнята у вигляді резолюції, що проголосила загальні для всього людства надії і бажання, вона офіційно не є обов'язковою навіть для тих держав, що за неї проголосували. Однак в Преамбулі декларація без зайвої скромності названа завданням, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави.

ЗДПЛ має саме таку назву, бо це не угода чи юридичний договір між країнами, а документ про наміри або принципи. Вона стала основою всього міжнародного законодавства про права людини. Утім головне призначення декларації в тому, щоб домогтися визнання державами прав людини і ввести ідею та принципи прав людини в національні конституції та закони всіх держав.

У трьох регіонах планети ЗДПЛ стала моделлю створення своїх варіантів угод щодо захисту прав людини – Європейської Конвенції про захист прав і основних свобод людини (1953 р.), Американської конвенції з захисту прав людини (1979 р.) й Африканської хартії з прав людини і народів (1986 р.).

Положення Загальної декларації прав людини розвинуто і конкретизовано у двох уже згадуваних Міжнародних пактах – про економічні, соціальні і культурні права та про громадянські і політичні права, прийняті 19 грудня 1966 р. На відміну від Загальної декларації, вони мають обов'язкову силу для держав, які їх підписали. Міжнародні пакти покладають на держави зобов'язання дотримуватися проголошених у них прав. Якщо держава приєдналася до цих документів, то всі люди, які

мешкають на її території або ті, на кого поширюється її юрисдикція, можуть без обмежень за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, майнового становища користуватися передбаченими пактами правами. Невиконання положень пактів є порушенням норм міжнародного права й спричиняє міжнародно-правову відповідальність.

Згадані три документи – Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права складають *Білль (Хартію) прав людини*. Він встановлює мінімальні вимоги того, що країни повинні надавати своїм громадянам. Саме Білль прав людини і мають на увазі, говорячи про міжнародні стандарти у галузі прав людини.

ООН розробила й інші документи, що стосуються прав і свобод людини, які називають конвенціями. Положення цих документів торкаються питань геноциду, расової дискримінації, дискримінації жінок, прав дитини тощо.

4) Які права і свободи людини проголошує Європейська конвенція

Європейська Конвенція про захист прав і основних свобод людини (ЄКПЛ) була підписана 4 листопада 1950 року, а набула чинності в 1953 року. У додаток до Конвенції було ухвалено 11 Протоколів, що розширили коло гарантованих нею прав і свобод людини й удосконалили механізми їх захисту.

Права і свободи, передбачені Європейською конвенцією і Протоколами до неї, охоплюють найважливіші сторони життя людини і включають:

- право на життя;
- право на свободу й особисту недоторканність;
- право на вільне пересування;
- свобода думки і слова;
- свобода совісті, релігії, вираження поглядів;

- право на мирні збори;
- право на об'єднання й асоціації;
- право на створення сім'ї, повагу особистого і сімейного життя;
- право на справедливий судовий розгляд;
- право на мирне володіння майном;
- заборона дискримінації, катувань, рабства і примусової праці;
- неприпустимість покарання без закону.

Європейська конвенція ґрунтується на європейських цінностях поваги демократії і панування права. Вона є важливою з огляду на такі основні моменти: 1) права і свободи кожної особи гарантуються державами-учасниками (державами-сторонами); 2) для забезпечення міжнародної угоди з прав людини вироблено конкретний механізм захисту прав і свобод; 3) парламенти і судові органи держав отримали міцну основу в галузі прав людини для прийняття і тлумачення законів.

Усі держави, що приєдналися до цього міжнародно-правового документа, зобов'язуються визнавати за кожною людиною, яка знаходиться під їх юрисдикцією, певні громадянські і політичні права, визначені в конвенції. Нові держави-члени Ради Європи мусять ратифікувати Конвенцію протягом року від часу вступу. Контроль за дотриманням державами-учасниками їх зобов'язань за Європейською конвенцією про захист прав і основних свобод людини здійснює Європейський суд з прав людини.

5) Як розвивались ідеї прав людини в історії українського народу

Короткий екскурс в українську історію розпочнемо з Київської Русі, правову основу якої становила «Руська правда». Вона містила норми, що безпосередньо стосуються особи, її прав і свобод. В ній закріплювалася відсутність смертної кари, мученицьких покарань або катування під час допиту, обмеження, заборона кривавої помсти, певні правові механізми захисту життя, честі і гідності особи.

Під час перебування більшої частини українських земель у складі Великого князівства Литовського (XIV-XVI ст.) були прийняті Литовські статuti (1529, 1566, 1588 pp.). Ними встановлювалась єдність законодавства для всіх підданих держави і їх рівність перед законом (хоча й декларативно), проголошувалась обмежена віротерпимість (для християнських релігій), заборонялося перетворювати вільну людину на невільника і видавати жінку заміж проти її волі, проголошувалися недопустимість арешту без законних підстав і покарання без суду, право на адвокатську допомогу.

Паралельно з Литовськими статутами в українських містах дедалі більшої ваги набувало магдебурзьке право, яке стало основою їх самоуправління і судового імунітету, своєрідним гарантом проти феодальної сваволі.

У козацько-гетьманську добу було повалено польсько-шляхетський лад на значній частині території України й створено козацьку державу, де суспільно-політичний лад і взаємовідносини між козацькою верхівкою і козацькою масою будувалися на найдемократичніших засадах тогочасної Європи. Вершиною козацького нормотворення вважають Конституцію Пилипа Орлика 1710 року. Вона містила вимоги щодо обмеження компетенції гетьмана, організації влади за принципом поділу її на законодавчу, виконавчу і судову, виборності урядовців, утвердження прав і свобод громадян. Цим актом також обмежувалися податкові стягнення, встановлювалось непорушне правило захисту жінок - вдів козаків, їх дружин, дітей-сиріт, на гетьмана покладався обов'язок забезпечувати додержання непорушних громадянських вольностей.

У період входження українських земель до Російської імперії багато українських мислителів зверталися до політико-правових ідей гуманітарного змісту. Наприклад, М. Драгоманов розробив конституцію суспільства, що ґрунтувалася на ідеї асоціації гармонійних особистостей – «Вільна спілка». Політичними свободами в ній було визнано «недоторканність тіла для ганебної кари та смертної страти», недоторканність особи і житла без судової

постанови, свобода вибору місця проживання, свобода совісті, слова, зборів, друку, товариств і спілок тощо. Передбачалося також право судового позову на посадову особу чи державну установу за незаконне порушення інтересів особи, право на опір незаконним діям чиновників, повну рівність усіх у громадянських правах і обов'язках.

Продовжив розвиток цих гуманістичних політико-правових ідей М.Грушевський. Його конституційним проектом 1905 р. передбачалося право українців на українське громадянство, рівноправність жінок і чоловіків, забезпечення особистої свободи людини, відокремлення церкви від держави тощо. Українська мова визнавалася офіційною, але і всі мови, уживані в Україні, проголошувалися вільними.

Зауважимо, що з середини ХІХ ст. Україна, розділена між Росією і Австро-Угорщиною, вступила у смугу буржуазно-демократичних реформ - скасування кріпацтва, реформування судової, військової, управлінської та інших сфер. Цей процес супроводжувався посиленням суспільної уваги до проблеми прав людини. Позитивні зрушення відбувалися й у політико-правовому житті Австро-Угорщини.

Період визвольних змагань 1917–1920 рр. характеризувався пошуком найоптимальніших форм державно-правового розвитку України. Питання надання і забезпечення прав і свобод людини і громадянина вийшло за межі політично-правових вимог і стало перетворюватися на реальну справу. Проте у праві мало не кожного режиму, що панував тоді в Україні, демократичні цінності конкурували з потягом до авторитаризму, гуманістичні ідеали – з узаконенням репресій проти політичних супротивників.

За часів Радянської влади в Україні було прийнято чотири конституції (1919, 1929, 1937, 1978 рр.). Конституції УРСР 1919 і 1929 рр. закріплювали дещо ширший, ніж у попередніх актах, перелік прав людини і громадянина. А Конституція УРСР 1937 р. проголосила широку гаму прав та свобод, серед яких економічні права (право на особисту власність і право спадкування особистої власності, право на працю, право на відпочинок); соціальні права

(право на матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби і втрати працездатності); культурні права (право на освіту); політичні права (свобода слова, друку, зборів і мітингів, вуличних походів і демонстрацій, свобода совісті, право на об'єднання в громадські організації); особисті права (недоторканність особи, недоторканність житла, таємниця листування); виборчі права (закріплювались окремим розділом).

У статті 37 прийнятої у 1978 році Конституції УРСР зазначалося, що громадяни УРСР мають всю повноту соціально-економічних, політичних і особистих прав і свобод, що гарантувалися Конституцією СРСР, Конституцією УРСР і законами. У системі прав і свобод пріоритет надавався соціально-економічним та культурним правам: на працю, відпочинок, охорону здоров'я, на житло, право користуватися державною власністю, право на освіту, що забезпечувалося безоплатністю усіх видів освіти і загальнообов'язковою середньою освітою, право на користування досягненнями культури, свобода наукової, технічної і художньої творчості.

До політичних прав і свобод належали: право брати участь в управлінні державними і громадськими справами; право вносити пропозиції в державні органи і громадські організації, критикувати недоліки в їх роботі; свобода слова, друку, зборів, мітингів, походів і демонстрацій. Ці положення здебільшого були декларативними і не мали відповідних механізмів своєї реалізації. До особистих прав належали недоторканність особи і житла, охорона державою особистого життя громадян, таємниці листування тощо. Новелою серед особистих прав було закріплення права громадян оскаржувати дії посадових осіб державних і громадських органів.

Проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України відкрило нову сторінку історії нашої держави та її народу, дало змогу розширити права та свободи громадян, наповнити їх новим змістом і значенням.

б) Які документи є джерелами основних прав і свобод людини в Україні

До джерел основних прав і свобод людини і громадянина в Україні перш за все відноситься Конституція України 1996 року, Конституція Автономної Республіки Крим (Глава 3. Забезпечення прав і свобод громадян України, прав національностей в Автономній Республіці Крим, статті 9-15).

У статтях з 21 по 68 Конституції України права і свободи «позитивовані» – їм надана форма безпосередньо діючої норми права. Власне про таку особливість конституційних норм другого розділу Основного закону йдеться у заключній частині статті 8 Конституції України, де зазначається, що норми Конституції є нормами прямої дії, й звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції гарантується.

Крім писаних (зафіксованих у конституції) основних прав Конституція мусить передбачати існування низки неписаних основних прав людини, інакше буде ускладнена процедура щодо їх захисту. Таке положення про існування неписаних основних прав людини зафіксоване у частині першій ст. 22 Конституції України де записано, що «права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними».

Ще одним важливим джерелом основних прав і свобод людини в Україні є загальновизнані норми міжнародного права та міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Саме за таких умов вони розглядаються як складова частина законодавства України (ст. 9 Конституції). За міжнародними принципами там, де ці норми і договори надають кожному окремо права або покладають на них обов'язки, вони повинні неухильно дотримуватися і застосовуватися на всіх рівнях державної ієрархії.

7) Які права і свободи та обов'язки людини і громадянина закріплені у Конституції України

Згадайте, що носієм основних прав є кожна приватна особа. Кожна людина – носій прав і свобод людини, кожний громадянин – носій прав, обумовлених ще й принципом громадянства.

Пригадайте Преамбулу Конституції України. Там міститься важливе положення: «... дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України...» – Верховна Рада приймає цю Конституцію – Основний Закон України. Тут доречно згадати, що вся історія походження конституцій свідчить, що потужним імпульсом їх прийняття були права людини, власне, боротьба за їх утвердження і обмеження влади конституційними правами.

Права і свободи людини – це межі та форми дозволених і гарантованих Конституцією і законами України можливостей особи. За своєю сутністю вони є мірою тих благ, які визнає, надає, гарантує та охороняє українська держава.

Людина, її життя, честь і гідність, недоторканність і безпека визнані в Конституції (ст.3) найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини і громадянина є змістом і спрямованістю діяльності держави. Держава згідно з Конституцією відповідає перед людиною за свою діяльність.

Чинна Конституція України імплементувала всі основні положення міжнародно-правових актів з прав людини і насамперед Загальної декларації прав людини, міжнародного пакту про громадянські і політичні права та міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, які є одним з найбільших досягнень людства ХХ ст. у гуманітарній сфері, справжнім «людським виміром», мірою людської гідності.

У Конституції України містяться основні (конституційні) права і свободи людини і громадянина, тобто ті, що визначають найважливіші відносини між особою і державою. Закріплюючи перелік цих прав і свобод, Конституція України лише частково розкриває їх зміст та визначає принципи їх реалізації та захисту. Перелік основних прав і свобод не є вичерпним і може бути розширений. Саме для деталізації змісту прав і свобод людини і

громадянина, визначення практичних механізмів їх реалізації та захисту в Україні приймаються відповідні закони і підзаконні акти.

Другий розділ Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» містить майже третину всіх її статей. У назві розділу та у тексті Основного закону розрізняються поняття «права людини» і «права громадянина». Під правами і свободами людини розуміються закріплені в Конституції України ті можливості, які належать кожній людині, є природними, пов'язані з самою людською істотою і не залежать від наявності чи відсутності у неї українського громадянства. Такі права і свободи позначаються словосполученнями «кожна людина має право», «кожному гарантується», «усі мають право», «ніхто не може зазнавати» тощо.

Що ж до прав і свобод громадянина, то основою їх є належність людини до української держави. Вони пов'язані зі сферою відносин людини з суспільством, державою, її органами. В тексті Основного закону щодо них вживаються такі словосполучення, як «громадяни мають право», «громадяни користуються», «громадянам гарантується».

Чинна Конституція України визначила систему прав і свобод у всіх основних сферах, передбачивши, зокрема, громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні права і свободи людини і громадянина.

Другий розділ Конституції України містить також конституційні права окремих соціальних груп населення (наприклад, жінок) і так звані «захисні» права громадян (право на захист своїх прав і свобод, право знати свої права і обов'язки, право на правову допомогу та інші).

Обов'язки, як і права, є складовою конституційно-правового статусу людини. Під конституційними обов'язками розуміють закріплені Конституцією України та гарантовані відповідним механізмом держави необхідні і безумовні для виконання дії людини.

До конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні відносяться:

- захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України; шанування її державних символів;
- не заподіяння шкоди природі, культурній спадщині, відшкодування завданих їм збитків;
- сплата податків і зборів;
- неухильне додержання Конституції України та законів України;
- не посягання на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Нехтування конституційними обов'язками не позбавляє людину конституційних прав і свобод, однак, як правило, тягне за собою юридичну відповідальність, що може бути пов'язана з певним обмеженням цих прав і свобод. Наприклад, якщо людина ухиляється від сплати податків, у дію вступають відповідні норми адміністративного чи кримінального права, відповідно до яких до людини застосовується передбачене цими нормами стягнення чи покарання.

Додайте до вивченого...

1. Уявлення про права і свободи людини змінювались з плином часу. Нижче ви знайдете висловлювання, що відносяться до різних історичних епох. Оберіть 1–2 висловлювання й спробуйте визначити, коли (в яку історичну добу) вони виголошені.

1) Людина може жити і розвиватися гармонійно тільки коли вона вільна, й дух її розкріпачений. Що є гідність людської особистості, що є права людини? Без сумніву, ці права визначені Творцем при сотворінні світу, тому ми ніяк не можемо говорити, що їх дарують які-небудь інститути – держави чи міжнародні організації. Ці структури лише здійснюють визначення господне – написаний у серцях закон. *(Іоанн Павло II)*

2) Свобода людей, що знаходяться під владою уряду, полягає в тому, щоб мати постійне правило для життя, загальне для всіх в цьому суспільстві і встановлене законодавчою владою, створеною в ньому; це – свобода слідувати своєму власному бажанню у всіх випадках, коли цього не

заперечує закон, і не бути залежним від постійної, невизначеної, невідомої, самовладної волі іншої людини. (*Дж. Локк*)

3) На права людини частіш за все посилаються політики, прагнучи довести свої, інколи протилежні погляди. Між тим права людини стоять над політикою, вони універсальні. Неможливо ділити їх на буржуазні і соціалістичні, християнські чи ліберальні. Права людини визначають, чого не має права робити влада з підлеглою їй людиною, причому неважливо, хто тримає владу – король, диктатор, єдина партія чи демократично обраний парламент. Права людини завжди вказують межі їх влади. (*Марек Новицький*)

б)...Людина народжується вільною, а між тим скрізь вона в оковах... Поки народ, змушений коритися, слухається, він чинить добре; але, як тільки, маючи можливість скинути з себе ярмо, народ скидає його, він вчиняє ще краще: так як народ, повертаючи собі свободу по тому ж праву, по якому вона була у нього відібрана, був вправі повернути її собі – або ж не було ніяких підстав віднімати її у нього... (*Ж.Ж. Руссо*)

II. Прочитайте фрагмент преамбули ЗДПЛ й кількома словами окресліть мету цього документа.

... Генеральна Асамблея проголошує цю Загальну декларацію прав людини як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави з тим, щоб кожна людина і кожний орган суспільства... прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод і забезпеченню, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального і ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав-членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їх юрисдикцією (із Преамбули Загальної декларації прав людини).

Застосуйте вивчене...

I. Прочитайте наведені вислови. Проаналізуйте розуміння прав людини в кожному з них та порівняйте їх між собою.

1) ... В нас державний устрій не схожий на спосіб життя наших сусідів... називається він демократія через те, що основа його не меншість, а більшість громадян. Вона дає всім громадянам рівні права, що ж до суспільної поваги, то в нас кожний користується нею. А коли хто зробив щось добре для міста, то навіть бідність не позбавляє його поваги ...Ми не порушуємо законів у житті громадському найбільше через повагу до них. Ми шануємо, зокрема, ті закони, які встановлені на користь скривджених, і хоч ці закони не записані, вони завдають загально визнаної ганьби тим, хто їх зневажає... ...Мені здається, що в нас кожна людина, яка розуміється на багатьох речах і вміє робити їх майстерно і навіть вишукано, може досягти незалежного стану...(Перікл)

2) 20... Вільна людина буде штрафуватися за малу провину тільки згідно роду провини...39... Жодна вільна людина не буде заарештована і ув'язнена, чи позбавлений майна, чи оголошена поза законом, чи вигнана... інакше, як по законному вироку рівних його і за законом країни. (З Великої хартії вольностей, Англія, 1215 р.)

3) ... Визнаємо наступні істини очевидними: що всіх людей створено рівними, що Творець наділив їх певними непорушними правами, що до тих прав належить життя, свобода і прагнення до щастя, що з метою забезпечення цих прав з посеред людей вибиралося правління, справедлива влада яких впливала зі згоди підлеглих, що, якщо якась форма правління робила б неможливим досягнення цих цілей, то народ має право змінити такий уряд або скинути і скликати новий, фундаментом якого будуть такі засади й така організація влади, які будуть здаватися народові найбільш сприятливими для його щастя та безпеки... (Декларація незалежності США, 1776 р.)

4)...Метою будь якого політичного союзу є збереження природних та невідчужуваних прав людини. Права ці: свобода, власність, безпека і супротив гнобленню. Принцип всієї верховної влади знаходиться суттєвим

чином в нації. Ніяка установа, ніяка особа не може здійснювати владу, що не походить прямо від нації. *(Декларація прав людини і громадянина 1789 р.)*

5) Беручи до уваги, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних і невід'ємних їх прав і основою свободи, справедливості та загального миру; ...і зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів ...; і необхідність, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися... до повстання проти тиранії і гноблення; і... що загальне розуміння характеру цих прав і свобод має величезне значення... Генеральна Асамблея проголошує цю загальну декларацію прав людини... *(ЗДПЛ, 1948 р.)*

II. Визначте, які з наведених конституційних прав і свобод відносяться до прав і свобод людини, а які громадянина. Відповідь оформіть у таблицю з двох колонок і обґрунтуйте. Скористайтесь текстом II розділу Конституції України для доведення своєї думки.

Право на життя, право на повагу до гідності, право на свободу об'єднання у політичні партії, право брати участь в управлінні державними справами, право на свободу та особисту недоторканність, право на участь у проведенні мітингів, походів, демонстрацій, право на невтручання в особисте та сімейне життя, право на соціальний захист.

III. На основі тексту II розділу Конституції України класифікуйте права і свободи за сферою життєдіяльності людини, якої вони торкаються - особисті, політичні, економічні тощо. Відповідь оформіть у форматі таблиці. Підготуйтеся до презентації результатів своєї роботи.

IV. У статтях 21, 22, 24 Конституції України сформульовані основні принципи прав і свобод людини та громадянина в Україні. Впишіть їх, поясніть кожен з них та доберіть необхідні приклади.

Висловіть думку...

I. Поміркуйте: чи може існувати однакове для всіх людей і народів - хоча б де і коли вони не проживали – розуміння прав людини? Об'єднайтеся в 2 (4,6)

малих груп. Нехай половина цих груп займе стверджувальну позицію щодо обговорюваного питання, а інші – протилежну. В групах підготуйте відповідні аргументи та проведіть дебатування за питанням.

II. У Конституції України міститься невеликий перелік обов'язків людини і громадянина. Визначте, які з них належать до обов'язків людини, а які громадянина? У Конституції УРСР 1978 року перелік обов'язків був вдвічі більшим. Як ви думаєте, чому?

III. Прочитайте слова української поетеси і громадської діячки Лесі Українки, винесені на початок теми в якості епіграфа, та висловіть власне ставлення до них.

IV. Прочитайте та поясніть, як ви розумієте відомий і досить поширений вислів французького політика-соціаліста, прем'єр-міністра Франції у 1988-1991 роках Мішеля Рокара.

Мінімум цивілізації – це хліб і Загальна декларація прав людини. Йдеться саме про мінімум, вище цієї планки можна сперечатися, наводити аргументи, критикувати, нижче – вести боротьбу.

Підсумуйте...

I. У групах чи індивідуально складіть тези-резюме до вивченої проблеми, запишіть їх та представте класу. Які питання у вас виникли після обговорення та аналізу проблеми «Які документи закріплюють права і свободи людини і громадянина»? Про що ви б хотіли дізнатися більше?

Проблема четверта: Які громадянські й політичні права та особисті свободи гарантуються в Україні

- 1) У чому суть громадянських і політичних прав і свобод людини
- 2) Чому громадянські й політичні права людини називають правами людини першого покоління
- 3) Які громадянські та політичні права і свободи людини й громадянина містяться в Конституції України
- 4) Яким є зміст і гарантії конституційного права на життя
- 5) Які гарантії права на свободу

та особисту недоторканність б) Як гарантуються й обмежуються право на участь у державному управлінні та право на об'єднання громадян

7) Що включає в себе право брати участь у зборах, мітингах, демонстраціях та право на звернення

Те суспільство..., де індивід не має свободи думки і слова, свободи життя, як йому заманеться, і свободи асоціацій, не є вільним. І тільки те суспільство вільне, в якому всі види індивідуальної свободи існують абсолютно самостійно і цілком однакові для всіх його членів...

Дж. Мілль

Розпочніть обміркування проблеми з...

Пригадайте, які права і свободи людини відносяться до громадянських (особистих) і політичних. У чому полягає значення для людини цих двох груп прав. Запишіть коротко свої думки. Поверніться до своїх записів після обговорення проблеми. Що нового ви можете додати до ваших міркувань?

Дізнайтеся про...

1) У чому суть громадянських і політичних прав і свобод людини

Усю систему громадянських (особистих) прав об'єднує *правовий принцип* вільного розвитку особистості, який закріплюється у ст. 23 Конституції України. Громадянські права є природними й абсолютними; даровані людині природою її існування, а обов'язком держави, як продукту діяльності людини, мусить бути їх визнання, нормативне окреслення, закріплення та захист.

Звідси - громадянські (особисті) права покликані виконувати функцію обмеження державного всевладдя. Вони умовно поділяються на три взаємопов'язаних і взаємообумовлених блоки прав і свобод.

Перший утворюють право на життя (ст. 27 Конституції України); право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23); право на повагу до гідності

особи (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29). Права цієї підгрупи забезпечують існування самої людини.

Другий блок громадянських (особистих) прав формують ті з них, які покликані забезпечувати таємницю індивідуального приватного життя особи. Це недоторканність житла (ст. 30), таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31), невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32).

Третій блок прав цієї групи представлений низкою індивідуальних свобод: свобода пересування і вільного вибору місця проживання (ст. 33); свобода думки і слова, вільного вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34); свобода світогляду і віросповідання (ст. 35).

2) Чому громадянські й політичні права людини називають правами людини першого покоління

Виникнення і визнання прав і свобод людини, закріплених у міжнародних документах та конституціях держав, пов'язані з різними періодами в історії людства. Розрізняють три покоління прав людини, з яких перше покоління – покоління громадянських (особистих, особистісних) і політичних прав і свобод. Ці права зародилися після англійської, американської і французької революцій. З-поміж них право на життя, свобода віросповідання, право на свободу зборів, мітингів, демонстрацій, свобода виявлення поглядів тощо.

Особливими ознаками прав людини першого покоління є такі: невід'ємність від особистості та незалежність від стану приналежності особи до якої-небудь держави через інститут громадянства (підданства); приналежність усім людям від народження; громадянські права слугують важливою умовою для забезпечення особистого та приватного життя людини; громадянські права кожного є умовою здійснення і охорони всіх інших прав людини, стану розвитку громадянського суспільства та правової держави; обмеження громадянських прав необхідне й допустиме у тій мірі, в

якій це необхідно для самої особи, для інтересів інших людей, а також для національної (державної) безпеки.

Громадянські права зазвичай асоціюються з правами громадянина, тоді як це – особисті (особистісні) права. Інколи важко визначити, до якого саме виду слід віднести те чи інше право людини. Наприклад, право на свободу виявлення переконань не є чисто політичним правом, а містить й особистий аспект. Більшість правозахисників істинними вважають лише права і свободи людини першого покоління, тоді як економічні, соціальні і культурні, тобто ті, що потребують активних дій від держави, називають похідними чи суміжними.

3) Які громадянські та політичні права і свободи людини й громадянина містяться в Конституції України

Громадянські (особисті) права і свободи людини складають значну частину другого розділу Конституції України, зокрема, право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23), невід’ємне право на життя (ст. 27), право на повагу гідності особистості (ст. 28), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), недоторканність житла (ст. 30), таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31), недоторканність особистого й приватного життя (ст. 32), свобода пересування, вільного вибору місця проживання, вільно залишати територію України та повертатися в Україну (ст. 33), свобода думки і слова, вільне вираження поглядів і переконань (ч. 1 ст. 34), як конкретний прояв цього права – проголошується свобода совісті та віросповідання (ст. 35), право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію (ч. 2 ст. 34).

4) Яким є зміст і гарантії конституційного права на життя

Первинним і найголовнішим прав серед громадянських прав є право на життя. Воно не обмежується лише однією проблемою застосування чи

скасування смертної кари. Комітет ООН з прав людини, даючи роз'яснення поняттю «право на життя», зазначає, що воно охоплює: 1) забезпечення миру й безпеки, тобто запобігання війни, як крайнього заперечення права на життя; 2) заборону на виробництво, використання, володіння та розгортання ядерної зброї; 3) скорочення дитячої смертності та підвищення тривалості життя людини.

Право на життя має просторовий вимір, тобто початковий і кінцевий моменти – воно починається з часу народження людини і триває до її смерті.

Невід'ємне право на життя людини визнається Конституцією України (ст. 27) й у зв'язку з цим на державу покладається обов'язок захищати життя людини. Державні гарантії життя людині виявляються у такому: без санкції держави чи за її згодою жодна людина, яка знаходиться під юрисдикцією держави, не може бути позбавлена життя без існуючих на це підстав; держава створює відповідні органи, на які покладається обов'язок захищати життя людини як від умисних, необережних протиправних посягань інших осіб, так і від нещасних випадків, пов'язаних з техногенними катастрофами, стихійними лихами, які загрожують життю людей; визнається право кожного на самозахист власного життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань незалежно від того, наскільки ефективно чи ні здійснюють свої професійні функції державні органи.

Основний Закон України містить й інші положення, які у поєднанні з основною частиною статті 27 покликані суттєво посилити ступінь захищеності, гарантованості права людини на життя: заборона застосування жорстокого і нелюдського поводження з людиною, катування чи інших принижуючих людську гідність покарань (ч. 2 ст. 28 Конституції України); право на соціальне забезпечення за віком (у старості), у випадку хвороби, інвалідності (ст. 46); право на охорону праці (безпечні і здорові умови праці – ч.4 ст. 43); право на охорону здоров'я (ст.49). Важливими для людини є й конституційні положення щодо заборони піддавати людину без її вільної

згоди медичним, науковим чи іншим дослідом (ч.3 ст. 28), а також право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ч. 1 ст. 50).

Сьогодні до проблеми права на життя дотичні такі проблеми як узяття анатомічних матеріалів у померлих осіб для трансплантації та/або виготовлення біоімплантатів та евтаназія – право невиліковно хворої людини піти із життя за допомогою лікаря.

5) Які гарантії права на свободу та особисту недоторканність

Іншим важливим особистим немайновим правом людини є право на свободу та особисту недоторканність, що набувається з моменту народження. У статті 29 Конституції України закріплюється два види цього права: право на свободу; право на особисту недоторканність. Розберемося, у чому суть кожного з них.

Конституційне право на свободу необхідно розуміти як право особи на неможливість застосування до неї свавільного позбавлення свободи, арешту, затримання чи взяття під варту, а також право бути звільненим у певний строк на випадок її затримання, арешту чи позбавлення свободи, здійснених у відповідності до закону.

Зміст права на фізичну недоторканність включає життя і здоров'я особи, які у сукупності складають тілесну, статеву та моральну (психологічну) недоторканність.

Коли говорять про посягання на тілесну недоторканність, то це – тілесні ушкодження, застосування тортур (катування), мордування, завдання побоїв, ударів, застосування сили (крім випадків необхідної оборони, крайньої необхідності, затримання злочинця), введення до організму наркотичних засобів, психотропних препаратів та інших ліків тощо.

Статева недоторканність припускає захищеність особи, яка досягла статевої зрілості, від посягань на її право самостійно вирішувати питання про власне статеve життя, а також захищеність особи, яка не досягла статевої

зрілості, від статевих відносин, а осіб, які не досягли шістнадцятирічного віку – від розбещення.

Психологічна недоторканність – це захищеність особи від погроз на її адресу, залякування, шантажу тощо.

Чинне законодавство України передбачає конституційні, кримінальні, адміністративно-правові гарантії фізичної недоторканності особи. Наприклад, це належна правова процедура (процесуальні норми ст. 29 Конституції України), гарантування прав потерпілих, гарантії від самозвинувачення (ст. 62-63 Конституції України), самозахист прав і свобод (ч. 5 ст. 55 Конституції України), відповідальність за виконання явно злочинного наказу (ст. 60 Конституції України). У відповідності до ст. 9 п. 3 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, людині гарантується право на судовий розгляд справи протягом розумного строку чи її звільнення.

Право на свободу особистості передбачає захист від арешту або утримання під вартою (ст. 29 Конституції України). Це право під назвою «*habeas corpus*» застосовувалось в Англії ще від початку Нової доби. Саме так називалось право кожної особи на оскарження арешту з метою перевірки його на предмет правомірності застосування. Під захист свободи особистості підпадає також можливість кожної людини вибору місця знаходження за принципом свободи пересування, а також принципом загальної свободи дії (ст. 21, ч. 1-2 ст. 22, ст. 33 Конституції України).

Утім, навіть це право не абсолютне. Обмеження свободи особи припускають положення частини 3 ст. 29, частини 2 ст. 30, ст. 31 та частини 2 ст. 64 Конституції України, якщо це ґрунтується на законах України та суспільному інтересі. Позбавлення волі, яке повністю ліквідує охоронюване правом основне благо – свободи, вимагає перевірки за визначеними законодавством правилами. Вони впливають із частини 2 ст. 29 Конституції України та із ст. 5 Європейської конвенції з прав людини.

б) Як гарантуються й обмежуються право на участь у державному управлінні та право на об'єднання громадян

Систему прав, свобод і обов'язків, що функціонують у сфері суспільно-політичних відносин, об'єднує одне з найважливіших політичних прав – право на участь громадян в управлінні державними справами, тобто можливість бути суб'єктом усіх форм народовладдя, право обирати і бути обраним до органів державної влади і місцевого самоврядування.

Загальна декларація прав людини (ст. 21) виходить з того, що воля народу має бути основою влади уряду, знаходити своє виявлення в періодичних (регулярних) нефальсифікованих виборах, що повинні проводитися при загальному і рівному виборчому праві, шляхом таємного голосування або ж за допомогою інших рівнозначних форм, що забезпечують свободу голосування.

Стаття 5 Конституції України проголошує носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні народ, який здійснює владу безпосередньо, через органи державної влади і органи місцевого самоврядування. З цих конституційних положень витікають права, записані в статті 38 Конституції України: право брати участь в управлінні державними справами як безпосередньо (вільні вибори до органів державної влади і місцевого самоврядування, всеукраїнський і місцеві референдуми), так і через своїх представників, обраних до вказаних органів влади; право доступу до державної служби, до служби в органах місцевого самоврядування.

Навколо прав, закріплених у статті 38, об'єднуються інші політичні права, зокрема: право на свободу об'єднання (ст. 36); право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги походи і демонстрації (ст. 39); право на індивідуальні і колективні звернення до державних органів і органів місцевого самоврядування та посадових осіб цих органів (ст. 39).

Суб'єктами вказаних прав і свобод є не взагалі людина, а в першу чергу, громадяни, які створюють у своїй сукупності Український народ (визначення Українського народу містить преамбула Конституції України).

Права і свободи в цій сфері умовно можна розподіляються на дві підгрупи групи: 1) ті, що функціонують у сфері державної влади і місцевого самоврядування (публічні відносини); 2) права у сфері суспільно-політичного життя і діяльності громадян, політичних партій.

Право на участь в управлінні державними справами гарантується демократичною організацією всієї політичної системи суспільства, Конституцією і чинним законодавством, усією практикою організації державної влади і місцевого самоврядування в Україні, що залучає кожного громадянина до активної політичної діяльності. У статті 36 Конституції України поняття «об'єднання» конкретизовано за видами: політичні об'єднання (партії); професійні об'єднання (профспілки); інші об'єднання громадян. Частина 4 статті 36 Конституції України передбачає свободу вибору дій – вступ/не вступ до такого об'єднання, вихід/невихід з нього.

Конституційному захисту підлягає й сама участь у діяльності об'єднання, особливо та, яка має зовнішню спрямованість (проведення зборів, конференцій, з'їздів (реалізується свобода слова ст. 34), участь в мітингах, походах – ст. 39). Тобто, право на участь знаходиться під захистом свободи слова (ст. 34 Конституції) і свободи зборів (ст. 39 Конституції). Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється виключно в судовому порядку.

Свобода об'єднання є класичним прикладом права на захист від свавілля держави – держава не повинна забороняти приватній особі ставати чи не ставати членом того або іншого об'єднання. Завданням держави є за допомогою правових заходів допомогти утвердитися даному праву, тобто забезпечити нормативну основу об'єднання громадян. Тому політичне право на об'єднання вимагає від держави тільки: 1) ухвалення відповідного законодавства, що б регулювало процес створення, реорганізації й діяльності політичних партій (наприклад, у нашій державі є Закон України «Про політичні партії в Україні») та 2) невтручання в партійне життя, якщо воно, звичайно, не виходить за межі чинного правового поля, окресленого

положеннями статті 37 Конституції України. Сформульований у названій конституційній статті перелік заборон вважається вичерпним – будь-які інші суспільні інтереси жодним чином не можуть слугувати підставою для заборони тих або інших об'єднань.

7) Що включає в себе право брати участь у зборах, мітингах, демонстраціях та право на звернення

До політичних прав належить також свобода зборів, мітингів, демонстрацій (ст. 39 Конституції України). Реалізація цього права дозволяє виробити колективну думку або попереднього оформити політичну волю за допомогою спілкування, яке відбувається головним чином на зборах.

Однією з проблем реалізації цього права є те, що його носієм виступають громадяни України, тоді як за статтею 11 Європейської конвенції, воно належить кожному. Отже, з урахуванням міжнародних стандартів, указане конституційне право має поширюватись на всі фізичні особи, які проживають на законних підставах в Україні (ст. 26 Конституція України). Окрім фізичних осіб, носіями даного права є також їх об'єднання, тобто громадські об'єднання, партії, асоціації, рухи і ін.

Положення статті 39 Конституції України захищають громадян від посягань державних органів на право на мирні збори (без зброї), мітинги, походи і демонстрації. Мирними визнаються збори, якщо вони не мають насильницького або підбурювального характеру. При цьому поняття «насильство» передбачає активну дію правопорушника, спрямовану на інших осіб, предмети чи порядок. Така дія повинна бути агресивною і достатньо значною – тільки в цьому випадку порушник позбавляється захисту з боку положень конституційного права.

Для обмеження зазначеного права держава може вдатися до таких заходів: запровадження обов'язку реєстрації і отримання дозволу для проведення громадських акцій; розпуск і заборона зборів. Частина друга статті 39 Конституції України передбачає можливість обмеження в реалізації

цього основного блага судом відповідно до закону і лише з мотивів національної безпеки та громадського порядку – з метою попередження заворушень або злочинів; охорони здоров'я населення; захисту прав і свобод інших людей. Крім того, сам зміст цього права містить в собі й певні обмеження, указуючи на можливість проведення лише таких масових акцій, які проводяться мирно і без зброї.

Ще одне важливе політичне право громадян – на звернення (ст. 40 Конституції України). У міжнародній практиці воно відоме як право петиції. Конституційний зміст цього права полягає не лише в тому, що громадяни мають право звертатися до державних органів і органів місцевого самоврядування, а ще й в тому, що представники влади зобов'язані розглянути звернення (пропозиції, зауваження, заяви) і дати відповідь у встановлений законом строк (Закон України «Про звернення громадян»).

Цікаво, що відповідно до змісту статті 40 Конституції України «всі» володіють правом на звернення. Більш конкретне уявлення про суб'єктів права на звернення дає стаття 1 Закону України «Про звернення громадян», де значаться громадяни України, інші фізичні особи, що законно знаходяться на території України. Одночасно в законі вказується, що військовослужбовці, працівники органів внутрішніх справ і державної безпеки мають право направляти тільки такі звернення, що не пов'язані з їхньою службовою діяльністю. Інші звернення, що стосується їх службової діяльності, направляється відповідному керівнику (начальнику, командирі) в порядку, передбаченому дисциплінарними статутами.

Будь-які обмеження права на звернення суперечать Конституції України, де кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ч. 2 ст. 55); проголошується рівність громадян в конституційних правах і свободах, рівність перед законом (статті 21, 24); усім гарантується право на звернення, і воно не може

бути обмежено навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 40, ч.2 ст. 64).

Додайте до вивченого...

I. Опрацюйте фрагменти документів, виконавши послідовно такі завдання:

- 1) прочитайте фрагмент й укажіть назву документа, до якого він належить;*
- 2) співвіднесіть кожний документальний фрагмент з текстом підручника, який він може проілюструвати;*
- 3) віднайдіть (підкресліть) у тексті кожного фрагмента право/свободу людини, про яке йдеться;*
- 4) доберіть до цих прав/свобод із тексту підручника чи документа їх пояснення або спробуйте пояснити їх зміст самостійно;*
- 5) порівняйте результати своєї роботи з результатами роботи своїх однокласників.*

Зі статті 3 Загальної декларації прав людини. Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність.

Зі статті 2 Конвенції про захист прав людини і основних свобод

1. Право кожної людини на життя захищається законом. Жодна людина не може бути умисне позбавлена життя інакше ніж на виконання вироку суду, винесеного після визнання її винною у вчиненні злочину, за який законом передбачено таке покарання.

2. Позбавлення життя не розглядається як порушення цієї статті, коли воно є наслідком неминучої потреби застосувати силу:

- a) при захисті будь-якої людини від незаконного насильства;
- b) при здійсненні законного арешту або при запобіганні втечі людини, що законно перебуває під вартою;
- c) у діях, законно вчинених з метою придушення бунту або заколоту.

Зі статті 20 Загальної декларації прав людини

I. Кожна людина має право на свободу мирних зборів і об'єднань.

2. Ніхто не може бути примушений вступати до будь-якого об'єднання.

Зі статті 22 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права

1. Кожна людина має право на свободу асоціації з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів.

2. Користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає введенню законних обмежень користування цим правом осіб, які входять до складу збройних сил і поліції.

3. Ніщо в цій статті не дає права державам-сторонам Конвенції Міжнародної організації праці 1948 року щодо свободи асоціацій і захисту права на організацію приймати законодавчі акти на шкоду гарантіям, передбаченим у зазначеній Конвенції, або застосовувати закон таким чином, щоб завдалася шкода цим гарантіям.

Зі статті 11 Конвенції про захист прав людини та основних свобод

1. Кожен має право на свободу мирних зібрань та на свободу об'єднання з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів.

2. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, які встановлені законом і не є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки або громадського спокою, для охорони порядку або запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції або органів державного управління.

Зі статті 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права

Кожен громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації... і без необґрунтованих обмежень право і можливість:

- a) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників;
- b) голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні й забезпечують свободу волевиявлення виборців;
- c) допускатися в своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби.

Зі статті 20 Загальної декларації прав людини. 1. Кожна людина має право на свободу мирних зборів і об'єднань.

Зі статті 21 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права

Визнається право на мирні збори. Користування цим правом не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які накладаються відповідно до закону і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб.

Зі статті 11 Конвенції про захист прав людини та основних свобод

1. Кожен має право на свободу мирних зібрань та на свободу об'єднання з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів.

2. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, які встановлені законом в інтересах національної або громадської безпеки, для охорони порядку або запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших осіб і є необхідними в демократичному суспільстві. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції або органів державного управління.

II. У парах прочитайте додатковий матеріал про основні громадянські (особисті) права та свободи людини і громадянина. Поставте до текстів по

два запитання та дайте відповіді на них. Найбільш цікаве запитання винесіть на обговорення у загальному колі.

Що таке приватність і що є змістом права людини на приватне життя

Приватне життя людини – це те, що стосується окремої особи і не пов’язане зі службовою чи суспільною діяльністю. Це сфера сімейних, ділових, дружніх відносин людей. У приватному житті люди займаються своїми справами, досягають задоволення особистих інтересів, діють як приватні особи, не наділені офіційними функціями. Право на недоторканість приватного життя тісно пов’язане з людською гідністю, й такими цінностями, як свобода слова та свобода асоціацій. Зараз право на недоторканість приватного життя часто називають «*приватністю*».

Приватність має глибокі історичні корені. Посилання на це право можна знайти у Біблії, у творах давньоєврейської культури, класичної Греції, древнього Китаю. У ті часи захист приватності зводився зазвичай до права на усамітнення.

Сьогодні під приватністю розуміють право особи бути захищеною від втручання в її особисте життя чи життя її родини. Вона охоплює фізичну і психологічну недоторканість людини, її сексуальне життя, право на прізвище та ім’я тощо і з сучасної точки зору включає:

- тілесну приватність, що передбачає захист від втручань у фізичний стан людей (наприклад, це право порушується у випадку примусового обстеження особи на вживання наркотиків);
- інформаційну - встановлення правил збору та обігу персональних даних особи (наприклад, банківська інформація, медичні записи та ін.);
- комунікаційну приватність – безпека поштових відправлень, телефонних розмов, електронних повідомлень тощо;

- територіальну приватність – встановлення обмежень на втручання у домашнє та інше навколишнє середовище людини (наприклад, робоче місце чи громадське оточення).

Приватність – це фундаментальне право людини, визнане на міжнародному рівні та проголошене у конституціях багатьох демократичних держав світу. Гарантіями права на захист від втручання в особисте і сімейне життя людини є право на збереження в таємниці певних відомостей, що стосуються її особистого чи сімейного життя, лікарська таємниця (інформація про пацієнта), таємниця усиновлення, адвокатська таємниця, таємниця вчинюваних нотаріальних дій, банківська таємниця (діяльність і фінансовий стан клієнта) та таємниця сповіді. Для забезпечення захисту від втручання в особисте і сімейне життя громадяни мають право знайомитися з відомостями про себе в органах державної влади і місцевого самоврядування, установах і організаціях, заперечувати їх правильність, повноту і доречність, а також право вимагати по суду спростування відомостей, що не відповідають дійсності, чи ганьблять їх честь, гідність або ділову репутацію.

Яку роль відіграє держава у захисті права людини на свободу думки, совісті та релігії

Право на свободу світогляду і віросповідання – одне з найважливіших прав людини, яке закріплене у міжнародних документах з прав людини та в конституціях більшості країн світу.

Людина сама має обирати, як їй ставитися до Бога, релігійних обрядів і вчень. Це справа її совісті, й ніхто не повинен втручатися у взаємовідносини людини з релігією. Свобода думки, совісті та релігії гарантує право людини вільно залишати релігійну громаду, звертатися до нової віри або бути атеїстом. А турбота держави – за допомогою права забезпечити людям віруючим рівні права з невіруючими, представникам однієї релігії – з представниками інших. Неможлива свобода совісті лише для віруючих, так само як немає її винятково для невіруючих. На зміцнення такого порядку має

бути спрямоване і національне законодавство про свободу совісті та релігійних організацій.

У більшості демократичних країн право на свободу думки, совісті та релігії ґрунтується на принципі відокремлення держави від церкви, тобто держава не може втручатись у справи останньої, якщо права і свободи людини не порушуються. Так, при реєстрації релігійних організацій державні органи повинні оцінювати лише дотримання відповідної процедури, а не зміст релігійних постулатів. З іншого боку, релігійні організації не мають право брати участі у діяльності політичних партій, надавати їм фінансову підтримку або ж висувати кандидатів до органів державної влади.

Застосуйте вивчене...

I. Проаналізуйте статті II розділу Конституції України, присвячені громадянським (особистим) та політичним правам і свободам людини і громадянина. Впишіть ті з них, що залишилися поза межами вивченого в темі. Наприклад, недоторканність житла, свобода пересування, свобода думки і слова, свобода світогляду і віросповідання та інші. Оберіть одне право (свободу) із вашого переліку та визначить його юридичний зміст. У якості домашнього завдання дізнайтеся з довідкової літератури, мережі Інтернет: 1) чи допускається обмеження цього права (свободи); 2) якщо так, то за яких підстав.

II. З поданого переліку понять впишіть необхідні у першу строку таблиці. Поняття: свобода мирних зборів і свобода асоціацій; право на свободу та особисту безпеку; право на повагу до особистого та сімейного життя, житла і таємниці листування. До якого виду прав належить кожне зазначене вами право?

?	?	?
Це право було закріплене у Великій хартії вольностей, знов	Про це право нагадують романи «1984» Джорджа Оруела та	Тільки засвоївши це право, народи Центральної і Східної

<p>підтверджене законом від 1679 р. відносно Habeas Corpus (що означає «представити особу») і проголошене статтею 5 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини</p>	<p>«Чудовий новий світ» Олдоса Хакслі. Це право проголошено статтею 8 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини</p>	<p>Європи повалили тоталітарні режими. Це право захищає ст. 11 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини, ст.5 Європейської соціальної хартії</p>
---	---	---

III. Чому переважна більшість громадянських (особистих) і політичних прав і свобод людини називається негативними правами і свободами?

IV. На сайті Європейського суду ознайомтеся з будь-якою справою, присвяченою вивченій групі прав і свобод людини. Визначить, у чому саме полягало порушення конкретного права/свободи людини. Коротко запишіть це й представте класу.

Висловіть думку...

I. Уявіть себе народним депутатом України. На засідання парламенту винесено два законопроекти: «Про процедуру евтаназії» та «Про створення державних піклувальних закладів для утримання смертельно хворих громадян». Після гарячих дебатів членів парламенту обидва законопроекти набрали однакову кількість голосів. Після доопрацювання законопроекти були поставлені на повторне голосування, і тепер прийняття рішення може залежати всього від одного-єдиного голосу депутата.

A. Об'єднайтеся у три групи. У групах обговоріть: які сильні й слабкі сторони кожного із запропонованих проектів (кошти, процедура, персонал, порушення чи захист права на життя ін.)? За який законопроект ви б віддали свій голос? Чому?

Б. Тепер нехай одна з груп захищає перший законопроект, інша – другий, а третя посяде нейтральну (невизначену) позицію. Вислухайте аргументи перших двох груп. Надайте можливість кожному члену третьої групи визначитися й пояснити свою позицію.

В. По завершенню роботи визначить свою власну позицію з цих питань та представте її класу. Як те, що ви обговорювали, пов'язане з правом людини на життя?

II. Зазвичай батьки виховують дитину згідно своїх релігійних або атеїстичних переконань. Чи не суперечить, на вашу думку, вибір батьками релігії для своєї дитини праву дитини на свободу совісті?

III. Прочитайте слова відомого англійського мислителя і економіста Джона Стюарта Мілля, винесені на початок теми в якості епіграфа, та висловіть власне ставлення до них. Яку частину (частини) навчального тексту теми вони ілюструють найяскравіше?

IV. У грудні 1995 року Україна вступила до Ради Європи. Згодом Верховна Рада ратифікувала Європейську конвенцію з прав і основних свобод людини та Протоколи до неї. У статті 1 Протоколу № 6 «Щодо скасування смертної кари» говориться: «Смертна кара скасовується. Нікого не може бути засуджено до такого покарання або страчено».

1) Поясніть, чому Україна, вступивши до Ради Європи, зобов'язана була скасувати смертну кару як вид покарання. Використовуючи підручник, охарактеризуйте взаємозв'язок між правом людини на життя та скасуванням смертної кари.

2) У Кримінальному кодексі України (2001 р.) смертна кара як вид покарання відсутня. З-поміж 12 видів покарань, передбачених ККУ, є довічне позбавлення волі. Деякі юристи-правозахисники вважають, що, скасувавши смертну кару й не позбавляючи засудженого за особливо тяжкий злочин права на життя, держава позбавляє його не менш важливого права – свободи. Вони пропонували ввести тривалий, але обмежений строк позбавлення волі, наприклад, 80, 100, 120 років.

У чому полягає різниця в суті таких видів покарань як довічне позбавлення волі та позбавлення волі на тривалий строк? Чи погоджуєтесь ви з думкою правозахисників? Чому?

Підсумуйте...

I. У групах чи індивідуально складіть тези-резюме до вивченої проблеми, запишіть їх та представте класу. Які питання у вас виникли після обговорення та аналізу проблеми «Які громадянські й політичні права та особисті свободи гарантуються в Україні»? Про що ви б хотіли дізнатися більше?

Проблема п'ята: Які конституційні економічні, соціальні та культурні права закріплює Конституція України

1) У чому суть економічних, соціальних, культурних прав людини 2) Чому економічні, соціальні й культурні права називають «позитивними» 3) Які економічні, соціальні, культурні права людини і громадянина є в Конституції України 4) Якими є юридичний зміст і гарантії права на власність 5) Що включає в себе право на справедливі та сприятливі умови праці, справедливу й рівну винагороду за рівноцінну працю 6) Що передбачає право на охорону здоров'я 7) Що таке право на освіту

Власність – це не речі, а думки. Можна мати речі і при цьому не бути власником.

Будда

Потреба в освіті є в кожній людині; народ любить і шукає освіту, як любить і шукає повітря для дихання.

Лев Толстой

Розпочніть обміркування проблеми з...

Пригадайте, які права і свободи людини належать до економічних, соціальних і культурних прав людини. Поміркуйте, у чому полягає значення для людини цих трьох груп прав. Чи потребує цей перелік доповнення, наприклад, групою екологічних прав? Запишіть стислі відповіді на ці запитання. Поверніться до своїх записів після обговорення проблеми. Що нового ви можете додати до ваших міркувань?

Дізнайтеся про...

1) У чому суть економічних, соціальних, культурних прав людини

Соціально-економічні права поряд із культурними правами належать до прав людини другого покоління. Вони стосуються підтримки й нормативного закріплення соціально-економічних умов життя індивіда, визначають положення людини в сфері праці і побуту, зайнятості, добробуту, соціальної захищеності з метою створення умов, при яких люди можуть бути вільні від страху і нужди. Їх обсяг і ступінь реалізованості багато в чому залежить від стану економіки і ресурсів, і тому гарантії їх реалізації в порівнянні з громадянськими і політичними правами першого покоління, менш розвинені.

На відміну від інших видів прав людини, особливостями соціально-економічних прав є: поширеність на певну область життя людини; допустимість рекомендаційних, «нестрогих» формулювань базових положень (наприклад, «гідне життя», «справедливі і сприятливі умови праці», «задовільне існування»); залежність реалізації соціально-економічних прав від стану економіки і ресурсів.

Соціально-економічні права забезпечують людині вільне розпорядження основними чинниками господарської діяльності і захист держави. До них відносять: право на працю; право на власність; право на підприємництво; право на страйк; право на відпочинок; право на соціальне забезпечення; право на житло; право на достатній рівень життя; право на охорону здоров'я

тощо. Суб'єктом основних охоронюваних прав цього виду перш за все є усі громадяни України.

Культурні права гарантують духовний розвиток людини, допомагають кожному індивіду стати корисним учасником політичного, духовного, соціального і культурного прогресу. До них відносять право на освіту, право на доступ до культурних цінностей, право вільно брати участь у культурному житті суспільства, право на творчість, право на користування результатами наукового прогресу і їхнього практичного застосування тощо.

Культурні права гарантують духовний розвиток людини, допомагають кожному індивіду стати корисним учасником політичного, духовного, соціального і культурного прогресу. До них відносять право на освіту, право на доступ до культурних цінностей, право вільно брати участь у культурному житті суспільства, право на творчість, право на користування результатами наукового прогресу і їхнього практичного застосування тощо.

2) Чому економічні, соціальні й культурні права називають «позитивними»

На початку зазначимо, що друге покоління прав людини – це поглиблення особистих (громадянських) і розвиток соціально-економічних і культурних прав (право на працю, відпочинок, соціальне забезпечення, медичну допомогу та ін.). Це покоління прав людини сформувалося в процесі боротьби народів за поліпшення свого економічного становища та підвищення культурного статусу. Такі вимоги виникли після Першої світової війни, а вплинули на демократизацію і соціалізацію конституційного права країн світу та міжнародне право після Другої світової війни, коли завдяки бурхливому розвитку виробництва склалися реальні передумови для задоволення соціальних потреб громадян.

Друге покоління прав людини називають ще системою позитивних прав. Вони не можуть реалізуватися без організаційної, координуючої та інших форм діяльності держави, спрямованих на їх забезпечення.

Відтоді, як прийшло розуміння необхідності закріплення таких прав, каталог природних і громадянських прав і свобод людини поповнився соціально-економічними та соціально-культурними правами і свободами в ряді конституцій XX століття (Мексиканські Сполучені штати, 5 лютого 1917 р.; Італійська Республіка, 2 грудня 1947 р.), у внесених доповненнях і поправках у вже чинних конституцій.

Соціальні, економічні та культурні права знайшли нормативне вираження у Загальній декларації прав людини 1948 року (статті 22-27) і особливо у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 року.

У статті 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права зазначено, що ці права повинні забезпечуватися поступово й «у максимальних межах наявних ресурсів».

Помітьте, якщо громадянські (особисті) та політичні права людини держава мусить забезпечувати за будь-яких обставин, то можливість реалізації соціально-економічних прав пов'язується з реальним економічним станом конкретної держави. Тобто такі права, аби бути реалізованими, завжди пов'язані з «позитивними» діями держави, її уряду й потребують відповідного державного фінансування.

3) Які економічні, соціальні, культурні права людини і громадянина є в Конституції України

Соціальні права складають найбільш об'ємну групу основоположних прав (комплексно вони закріплені в статтях 41-54 Основного Закону України). До них належать: право приватної власності, свобода підприємництва, право на працю, відпочинок, страйк, охорону сім'ї, соціальне забезпечення, житло, охорону здоров'я, освіту, участь у культурному житті, свобода творчості тощо. Цей обширний блок основних прав людини і громадянина, як правило, поділяють на три окремих підгрупи:

- економічні права, які визначають статус людини і громадянина як учасника підприємницької та іншої не забороненої законом економічної діяльності (право приватної власності, право на підприємницьку діяльність і т.п.);

- власне соціальні права, що регламентують статус людини як об'єкта піклування з боку держави (право на соціальне забезпечення, захист сім'ї, дитинства, материнства і батьківства, право на житло, право на охорону здоров'я і медичну допомогу, право на сприятливе довкілля тощо);

- культурні права як особливий комплекс прав і свобод людини, що являють собою гарантовані Конституцією або законом можливості людини у сфері культурного і наукового життя. Подібні права визначають становище індивідуума у сфері одержання знань, професійного розвитку, творчої самореалізації і користування матеріальною та духовною спадщиною людської цивілізації (право на освіту, свобода творчості, право на викладання, вільний доступ до культурних цінностей тощо).

Першу підгрупу утворюють такі права: право приватної власності (ст. 41 Конституції України); право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42 Конституції України); право на землю (ст. 14 ч. 2 Конституції України); право на житло (ст. 47 Конституції України); право на користування природними та іншими об'єктами права публічної власності (статті 13, 41 Конституції України); обов'язок сплачувати законно встановлені податки і збори (ч. 1 ст.67 Конституції України).

Другу підгрупу утворюють: право вільно розпоряджатися своїми здібностями до праці (ч.1 ст. 43 Конституції України), вільно обирати вид трудової діяльності (держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб – ч. 2 ст. 43); право на захист від безробіття (ст. 44); право на відпочинок (ст. 45); право на соціальне забезпечення (ст. 46); право на

достатній життєвий рівень (ст. 48); право на охорону здоров'я, медичну допомогу і страхування (ст. 49). Це право корелюється з обов'язком держави створювати умови для рівного доступу усіх громадян до медичного обслуговування; на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50); обов'язаний охороняти природу й довкілля (ст.66).

Третю підгрупу утворюють такі права, свободи й обов'язки як право на освіту (ст. 53); свобода літературної, художньої, наукової та науково-технічної творчості (54); обов'язок держави і усіх громадян охороняти об'єкти, що становлять культурну цінність, культурну спадщину (ч. 4, 5 ст. 54, ст.66).

Системотворчим правом у кожній із зазначених підгруп є: 1) право приватної власності, навколо якого об'єднуються інші близькі за змістом права, свободи й обов'язки; 2) право на вільне обрання праці, роду занять і професії; 3) право на участь у культурному житті своєї країни, громади, свобода творчості.

4) Якими є юридичний зміст і гарантії права на власність

Соціальний статус особи спирається на дві базові категорії: праця і власність. Саме вони забезпечують людині її місце у суспільстві й державі.

Власність з юридичної точки зору характеризує відносини щодо присвоєння, володіння та використання людиною матеріальних і духовних цінностей. Це виявлення волі певної соціальної групи, окремої людини, держави щодо майна (речей) і закріплення цієї волі в правових актах.

Власність розуміють як владу над річчю та найбільш повну форму задоволення інтересу в ній. Тому юридичну формулу власності можна подати так: використання речі своєю владою в своїх інтересах.

У демократичних державах власність, як правило, існує в різних формах. Якщо річ належить певній людині або ж групі людей, говорять про приватну власність, в якій розрізняють індивідуальну (майно, належне окремій людині), і сумісну (те, що належить групі людей). У приватній

власності можуть перебувати предмети споживання, нерухомість, цінні папери, земельні ділянки, підприємства, магазини тощо.

Власність може бути також муніципальною (комунальною), державною та навіть власністю всього народу певної країни. Демократичні держави забезпечують рівність всіх форм власності й як правило, закріплюють цей принцип у своїх конституціях.

Залишаючись за своєю сутністю правом людини, право на власність за юридичним змістом є не тільки правом фізичних, а й юридичних осіб, що існують в різних організаційно – правових формах (наприклад, комерційні організації, неурядові організації, релігійні об'єднання, монастирі тощо).

Особа (юридична та фізична) наділена правом безперешкодного використання власності, тобто здатна реалізувати належні їй повноваження по володінню, користуванню, розпорядженню власністю з урахуванням обмежень, що вводяться державою на підставі закону та виходячи із загального (суспільного) інтересу.

Досі не існує міжнародного стандарту права людини на власність. Це питання, як правило, вирішується кожною державою на рівні національного законодавства. Однак ряд важливих положень, на яких ґрунтується це право, визнаються усіма демократичними державами:

- особа (фізична чи юридична) має володіти власністю добросовісно, тобто правомірно;
- право людини на власність не повинно шкодити загальному (суспільному) інтересу, правам та свободам інших людей в тій мірі, в якій це можливо в конкретних умовах;
- виходячи із суспільної необхідності й загальних потреб, особа може бути позбавлена власності, за умови, що така процедура визначена в законі й відповідає загальним принципам міжнародного права;
- майно може безоплатно вилучатися як санкція за вчинене правопорушення.

Нині усталеною є думка про те, що без захисту права на власність людям важко реалізувати й інші соціальні та економічні права.

В економічному плані власність існує у двох типах: а) суспільна власність і б) приватна власність.

Конституція України (ч.1 ст. 13), визначаючи об'єкти права власності, закріплює суспільну форму власності і, водночас проголошує й гарантує право приватної власності (ч. 1 ст. 41) у класичному його вигляді – право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися власністю. До об'єктів суспільної власності Основний Закон (ч. 3 ст. 41) відносить об'єкти державної та комунальної власності.

Право власності знаходить свій вияв у конституційних принципах щодо нього, а саме: «право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом»; «право приватної власності є непорушним» (ст. 41); «власність зобов'язує» (ч. 3 ст. 13); «право власності на землю гарантується» (ч. 2 ст. 14); «ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності» (ст. 41). Ці конституційні принципи знаходять своє закріплення й конкретизацію у поточному законодавстві України.

5) Що включає в себе право на справедливі та сприятливі умови праці, справедливу й рівну винагороду за рівноцінну працю

Право на працю є одним з основних прав людини, оскільки без нього не можуть бути реалізовані багато інших соціальних та економічних прав. Наприклад, добробут сім'ї залежить від реалізації права на працю батьків, які утримують своїх дітей; цінність освіти полягає в тому, що вона готує людей до продуктивної роботи, а забезпечення достатнього рівня життя та медичного обслуговування знаходиться під серйозною загрозою без цього права.

Під правом людини на працю розуміють право кожної людини заробляти собі на життя працею. Визнаючи це право, держави включають до нього: 1) справедливу заробітну плату та рівну винагороду за працю рівної

вартості; 2) забезпечення гідного життя для працівника та його сім'ї; 3) умови праці, що відповідають вимогам безпеки та гігієни; 4) однакові для всіх можливості просуватися по службі; 5) відпочинок, дозвілля, розумне обмеження робочого часу, періодичну оплачувану відпустку, винагороду за святкові дні.

Ставлення до категорії «праця» у відкритому демократичному суспільстві та правовій державі наповнене принципово протилежним змістом, ніж той, який вона мала у тоталітарних державах – праця є вільною. Конституційні принципи нормативного визначення щодо праці в Україні викладені у статті 43 Основного Закону України: «Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується... Використання примусової праці забороняється».

Право на працю пов'язане з боротьбою із безробіттям, яке часто зводить це право нанівець. Якщо держава не в змозі захистити громадян від безробіття, вона зобов'язана забезпечити їм матеріальні умови існування, вжити заходів щодо їхньої професійної орієнтації та перепідготовки, створювати служби, що допомагають усім громадянам у виборі професії та працевлаштуванні (наприклад, державні служби зайнятості).

Дотичними до права на працю є право на страйк, право на створення профспілкових спілок, право неповнолітніх осіб на пільгові умови праці.

б) Що передбачає право на охорону здоров'я

Навряд чи можна піддати сумніву те, що найважливішим благом для кожної людини є її здоров'я та здоров'я її близьких. Ця позиція відповідає менталітету та моральним засадам українського суспільства. А Конституція закріпила її на нормативному рівні, визнавши життя і здоров'я людини найвищими соціальними цінностями. Забезпечити збереження цих соціальних цінностей можна, гарантувавши право на охорону здоров'я. Воно є одним із конституційних прав людини і громадянина, передбачених ст. 49

Основного Закону, відповідно до положень якої кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, а охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм.

Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно, існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена, а держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності.

Європейська соціальна хартія визначає, що країни, які ратифікували цей документ, з метою забезпечення ефективного здійснення права на охорону здоров'я зобов'язуються самостійно або в співробітництві з громадськими чи приватними організаціями вживати відповідних заходів для того, щоб, крім іншого: усунути, у міру можливості, причини слабого здоров'я; забезпечити діяльність консультативно-просвітницьких служб, які сприяли б поліпшенню здоров'я й підвищенню особистої відповідальності за стан здоров'я; запобігати, у міру можливості, епідемічним, ендемічним, іншим захворюванням, а також нещасним випадкам.

З точки зору цивілізованого суспільства основними показниками, які визначають діяльність системи охорони здоров'я, є доступність та якість медичної допомоги. Крім політичного і соціального підґрунтя цих вимог, реалізація державою права громадян на доступність і якість системи охорони здоров'я визначає також рівень цивілізованості самої держави.

Завдання з охорони здоров'я мають універсальний характер. Визнання на міжнародному рівні і закріплення у нормах міжнародного права посилює загальність на обов'язковість закладених у праві на охорону здоров'я людини вимог у межах усієї світової спільноти стосовно до всіх народів і держав світу. Таким чином міжнародно-правове визнання права людини на охорону здоров'я безпосередньо впливає на характер взаємовідносин суспільства і особи, на процес забезпечення даного права у кожній конкретній державі.

За міжнародним визначенням, доступність медичної допомоги передбачає баланс багатьох факторів у рамках жорстких практичних обмежень, зумовлених особливостями ресурсів і можливостями конкретної країни: кадри, фінансування, технічні та транспортні засоби, свобода вибору, громадська просвіта, якість і розподіл технічних ресурсів.

Право на охорону здоров'я детально прописане в Основах законодавства України про охорону здоров'я (далі – *Основи*). У статті 6 Основ фактично визначено його зміст. Так, кожний громадянин України має право на охорону здоров'я, що передбачає:

- а) життєвий рівень, у тому числі їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування і забезпечення, який є необхідним для підтримання здоров'я людини;
- б) безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище;
- в) санітарно-епідемічне благополуччя території і населеного пункту, де проживає громадянин;
- г) безпечні і здорові умови праці, навчання, побуту та відпочинку;
- д) кваліфіковану медико-санітарну допомогу, у тому числі вільний вибір лікаря, вибір методів лікування відповідно до його рекомендацій і закладу охорони здоров'я;
- е) достовірну та своєчасну інформацію про стан свого здоров'я і здоров'я населення, у тому числі існуючі і можливі фактори ризику та їх ступінь;
- є) участь в обговоренні проектів законодавчих актів і внесення пропозицій щодо формування державної політики в галузі охорони здоров'я;
- ж) участь в управлінні охороною здоров'я та проведенні громадської експертизи з цих питань у порядку, передбаченому законодавством;
- з) можливість об'єднання в громадські організації з метою сприяння охороні здоров'я;
- и) правовий захист від будь-яких незаконних форм дискримінації, пов'язаних зі станом здоров'я;

- і) відшкодування заподіяної здоров'ю шкоди; ї) оскарження неправомірних рішень і дій працівників, закладів та органів охорони здоров'я;
- й) можливість проведення незалежної медичної експертизи у разі незгоди громадянина з висновками державної медичної експертизи, застосування до нього заходів примусового лікування та в інших випадках, коли діями працівників охорони здоров'я можуть бути ущемлені загально визнані права людини і громадянина;
- к) право пацієнта, який перебуває на стаціонарному лікуванні в закладі охорони здоров'я, на допуск до нього інших медичних працівників, членів сім'ї, опікуна, піклувальника, нотаріуса та адвоката, а також священнослужителя для відправлення богослужіння та релігійного обряду.

Згідно з Основами законодавства України про охорону здоров'я, здоров'я – це стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів.

Під охороною здоров'я розуміють систему заходів, спрямованих на забезпечення, збереження і розвиток фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людини при максимальній біологічно можливій індивідуальній тривалості життя.

Нормативне регулювання права на охорону здоров'я передбачене і Цивільним кодексом України. Зокрема, положення ч. 1 ст. 201 ЦКУ фіксують, що особистими немайновими благами, які охороняються цивільним законодавством, є здоров'я і життя. Частина 1 ст. 270 ЦКУ визнає право на охорону здоров'я різновидом особистих немайнових прав фізичної особи. Стаття 283 ЦК проголошує, що фізична особа має право на охорону її здоров'я, яка забезпечується системною діяльністю державних та інших організацій, передбаченою Конституцією та законами України.

З огляду на такий зміст права на охорону здоров'я, пріоритетними для української влади завданнями для виконання конституційних зобов'язань у цій сфері мають бути такі: реформування системи охорони здоров'я, перегляд засад фінансування галузі, формування законодавчих засад впровадження

страхової медицини, боротьба з поширенням епідемії туберкульозу і ВІЛ-інфекції/СНІДу, зниження рівня дитячої смертності, забезпечення розвитку медицини у сільській місцевості.

Загалом можна констатувати доволі високий рівень нормативного регламентування змісту права на охорону здоров'я. Передбачений широкий перелік правомочностей, реалізація яких може забезпечити ефективність та реальність такого права в Україні. Тому справа за належною організацією та фінансуванням вітчизняної системи охорони здоров'я, без яких положення Конституції України, Основ законодавства України про охорону здоров'я та норми Цивільного кодексу України залишаться на лиш папері.

7) Що таке право на освіту

Право людини на освіту відносять до культурних прав людини, які за своєю суттю є мірою духовності, що гарантує особі держава, а за змістом - межею можливої дозволеної поведінки чи діяльності особи у культурній сфері.

Освіта – це основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави.

Право людини на освіту є одним з основних людських прав у цивілізованому суспільстві: воно є важливим не тільки для окремої особи, а й для сімей, громади, усього суспільства та держави в цілому. Спільнота і держава потребують постійного притоку вмілих, навчених та енергійних громадян.

Згідно міжнародних документів у галузі прав людини для забезпечення права людини на освіту демократичні держави погодилися: гарантувати обов'язковість та безоплатність початкової освіти для всіх; зробити середню освіту відкритою і доступною для всіх, поступово запроваджуючи безкоштовне навчання; забезпечити доступність вищої освіти для всіх на підставі здібностей кожного.

Право людини на освіту передбачає рівний доступ до неї всіх громадян. Дискримінація в освіті призводить до того, що певна група населення (неважливо в силу яких причин – колір шкіри, національність, релігія, рівень достатку) не отримує повноцінної освіти.

Право на освіту записано в статті 26 Загальної декларації прав людини та статті 14 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. Крім того, дане право визнано у ряді національних конституцій, наприклад бельгійській конституції (стаття 24), Конституція Королівства Нідерланди (стаття 23), Конституція України (стаття 53).

Загальна соціальна концепція права на освіту, таким чином, наголошує на необхідності забезпечення умов для того, щоб особистість отримала можливість освітнього розвитку в таких масштабах, формі та змісті, які необхідні для розкриття її здібностей і становлення як людини та громадянина.

Якщо всі люди мають отримати принаймні безкоштовну початкову освіту, то держава повинна витратити на це кошти. Шкільні приміщення, підручники і посібники, підготовка вчителів і оплата їх праці має фінансуватися державою. На державу покладається також обов'язок активно розвивати мережу шкіл усіх ступенів, неухильно поліпшувати матеріальні умови викладацького персоналу.

Відповідно до цього права, всі діти повинні ходити в школу для отримання початкової освіти у віці від шести до десяти років. За цей час діти зазвичай навчаються читати і писати рідною мовою, а також вивчити кілька простих предметів, таких як математика, суспільні науки тощо. Крім того, всі діти повинні мати доступ до здобуття середньої та вищої освіти.

Освіта як окрема сфера взаємовідносин у житті суспільства в Україні регулюється різними нормативно-правовими актами, насамперед Конституцією України, Законами України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту» тощо. Система освіти в Україні включає дошкільну, загальну середню освіту, вищу освіту та післядипломну освіту.

Серед основних принципів освіти в Україні є: доступність для кожного громадянина всіх форм і типів освітніх послуг, які надає держава; рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту для всебічного розвитку; безоплатність освіти в державних і комунальних навчальних закладах; незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій; науковий, світський характер освіти; поєднання державного управління і громадського самоврядування в системі освіти тощо.

Згідно Закону України «Про освіту», загальна середня освіта в нашій країні складається з трьох ступенів: 1) початкова школа (з 6-7 років; 1-4 класи), що має на меті закласти основи наукового світогляду дитини, забезпечити всебічний рівномірний розвиток особистості, дати основи елементарних знань; 2) основна школа (неповна середня школа, 5-9 класи), завданням якої є закласти систематизовані наукові знання з основних галузевих наук і створити передумови для свідомого вибору кожним напрямку свого подальшого розвитку, 3) старша школа (10-11 класи) - профілювання, спеціалізація подальшого навчання з метою підготовки до навчання в умовах вищої школи.

Додайте до вивченого...

1. Опрацюйте фрагменти документів, виконавши послідовно такі завдання:

1) співвіднесіть кожний документальний фрагмент з текстом підручника, який він може проілюструвати;

2) віднайдіть (підкресліть) у тексті кожного фрагмента гарантії права, про яке йдеться;

3) поясніть, у чому полягає важливість зазначеного у документальних фрагментах права;

4) порівняйте результати своєї роботи з результатами роботи своїх однокласників.

Закон України «Про охорону дитинства». Стаття 19. Кожна дитина має право на освіту. Держава гарантує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти

Конституція України. Стаття 53. Кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Закон України «Про загальну середню освіту»

Стаття 2. Основними завданнями законодавства України про загальну середню освіту є: ...забезпечення права громадян на доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти...

Стаття 6. 1. Громадянам України незалежно від ...переконань... або інших ознак забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти у державних і комунальних навчальних закладах.

Закон України «Про дошкільну освіту»

Стаття 2. Основними завданнями законодавства України про дошкільну освіту є: забезпечення права дитини на доступність і безоплатність здобуття дошкільної освіти...

Стаття 6. Принципами дошкільної освіти є: доступність для кожного громадянина освітніх послуг, що надаються системою дошкільної освіти; рівність умов для реалізації задатків, нахилів, здібностей, обдарувань, різнобічного розвитку кожної дитини...

Закон України «Про освіту»

Стаття 3. Громадяни України мають право на безкоштовну освіту в усіх державних навчальних закладах незалежно від ...світоглядних переконань ...стану здоров'я та інших обставин.

Стаття 6. Основними принципами освіти в Україні є: доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою...

Рішення Конституційного Суду України від 04.03.2004 № 5-рп/2004:

- доступність освіти як конституційна гарантія реалізації права на освіту на принципах рівності, визначених статтею 24 Конституції України(254к/96-ВР), означає, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту, і держава має створити можливості для реалізації цього права.

Перший Протокол до Конвенції про захист прав і основних свобод людини. Стаття 2. Нікому не може бути відмовлено в праві на освіту.

Конвенція про права дитини

Стаття 18. 3. Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів для забезпечення того, щоб діти, батьки яких працюють, мали право користуватися призначеними для них службами й установами по догляду за дітьми.

Стаття 28. 1. Держави-учасниці визнають право дитини на освіту, і з метою поступового досягнення здійснення цього права на підставі рівних можливостей вони, зокрема: ...а) вводять безплатну й обов'язкову початкову освіту.

Загальна декларація прав людини. Стаття 26. 1. Кожна людина має право на освіту. Початкова освіта повинна бути обов'язковою.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права.

Стаття 13. 1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на освіту.

2.а) початкова освіта повинна бути обов'язкова б) середня освіта повинна бути відкрита і зроблена доступною для всіх шляхом вжиття всіх необхідних заходів.

II. Проаналізуйте фрагмент науково-популярного тексту. З якими правами тісно пов'язане право на охорону здоров'я? У чому полягає значення для людини вказаних у фрагменті прав?

У Цивільному кодексі України право на медичну допомогу (ст. 284), право на інформацію про стан свого здоров'я (ст. 285) та права особи, яка перебуває на стаціонарному лікуванні (ст. 287), що були визнані Основами законодавства України про охорону здоров'я як складові права на охорону здоров'я, регламентовані на рівні окремих статей, зміст яких вказує на незалежність та окремість цих особистих немайнових прав фізичної особи.

Цікаво також, що право на таємницю про стан здоров'я, закріплене у цьому ж кодексі та в Основах законодавства України про охорону здоров'я, визначене як окреме право людини, а не складова права на охорону здоров'я. Так, згідно зі статтею 286 ЦКУ фізична особа має право на таємницю про стан свого здоров'я, факт звернення за медичною допомогою, діагноз, а також про відомості, одержані при її медичному обстеженні. Забороняється вимагати та подавати за місцем роботи або навчання інформацію про діагноз та методи лікування фізичної особи.

Аналогічні положення закріплені й у статті 39-1 Основ законодавства України про охорону здоров'я. Враховуючи перелік складових права на охорону здоров'я, запропонований Основами, логічно було б включити до нього і право на таємницю про стан здоров'я, безпосередньо пов'язане з іншою прямо визначеною складовою такого права – можливістю отримувати кваліфіковану медико-санітарну допомогу.

Застосуйте вивчене...

I. Проаналізуйте статті II розділу Конституції України, присвячені економічним, соціальним і культурним правам людини і громадянина. Випишіть ті з них, що залишилися поза межами вивченого в темі. Наприклад, право на житло, право на соціальний захист, право на достатній рівень життя, право на підприємницьку діяльність та інші. Оберіть одне право (свободу) із вашого переліку та визначить його юридичний зміст. У якості домашнього завдання дізнайтеся з довідкової літератури, мережі Інтернет: 1) чи допускається обмеження цього права; 2) якщо так, то за яких підстав.

II. Оберіть одну з проблем й обговоріть її:

A. У чому різниця права на недоторканність житла і права на житло?

Б. Чи повинно існувати право на страйк? Чому?

В. Що включає в себе право на достатній рівень життя? Чи співпадають поняття «достатній» і «гідний» рівень життя? Чому?

Г. Що означає обов'язковість загальної середньої освіти? Кому адресоване це положення? Які обов'язкові дії людини воно передбачає?

III. Чому переважна більшість економічних, соціальних і культурних прав людини і громадянина називається позитивними правами?

IV. На сайті Європейського суду ознайомтеся з будь-якою справою, присвяченою вивченій групі прав. Визначить, у чому саме полягало порушення конкретного права людини. Коротко запишіть це й представте класу.

Висловіть думку...

I. Прочитайте висловлювання: а) відомого англійського педагога і філософа Джона Локка; б) стародавнього грецького письменника Лукіана; в) англійського економіста, філософа-етика Адама Сміта. Чи залишаються вони актуальними в наш час? Чи погоджуєтеся ви з думками великих мислителів? Яку частину (частини) навчального тексту теми вони ілюструють найяскравіше? Чому для людини важливо бути власником?

Людина, пануючи сама над собою й володіючи власною особистістю, ...містить у самій собі велике підґрунтя власності. Джон Локк

Користуйся своєю власністю як людина, яка має померти, своє ж багатство бережи, як людина, яка має довго жити. Розумний той, хто, пам'ятаючи це, вміє триматися середини між скупістю й марнотратством. Лукіан

Однакове в усіх людей, постійне, що не зникає, прагнення поліпшити своє становище – це початок, звідки впливає як суспільне і національне, так і приватне багатство. Адам Сміт

II. Прочитайте висловлювання відомого російського письменника і філософа Льва Толстого. Яку частину навчального тексту теми воно ілюструє найяскравіше? Чи можна сказати, коментуючи висловлену Л. Толстим думку, що без освіти народ може задихнутися?

Потреба в освіті є в кожній людині; народ любить і шукає освіту, як любить і шукає повітря для дихання. Лев Толстой

Прочитайте висловлювання: а) іспанського діяча Ф.М. Сарагоси; б) китайського мислителя і державного діяча Шан Яна. Чи погоджуєтесь ви з їхніми думками? Чи існує, на вашу думку, зв'язок між розвитком освіти і демократії?

Неосвіченість реальним чином зміцнює диктатуру й послабляє демократію. Ф.М. Сарагоса

Коли народ темний, неосвічений, ним легко управляти. Шан Ян

III. Прочитайте слова стародавнього римського письменника, філософа Сенеки. Чи дійсно всі зобов'язані працювати? Чи повинна кожна людина визначитися сама, яка робота їй ближча й обирати діяльність, яка їй до душі й смаку? Або цей вибір повинна робити держава замість людини?

Не досить того, що ти не відмовляєшся від праці, – ти повинен її вимагати, не гідно людині боятися поту. Сенека

IV. У Конституції УРСР 1978 року проголошувалось право людини на працю. Однак Кримінальний кодекс радянської України визнавав злочином

дармоїдство – ухилення людини від праці, й передбачав покарання осіб, винних у вчиненні цього злочину, позбавленням волі на певний строк.

Чи не суперечать, на вашу думку, положення української радянської Конституції та Кримінального кодексу одне одному? Якщо так, то чому? Чи має держава визначати, працювати людині чи ні? За яких політичних і економічних умов держава може примусити громадян працювати?

Підсумуйте...

I. У групах чи індивідуально складіть тези-резюме до вивченої проблеми, запишіть їх та представте класу. Які питання у вас виникли після обговорення та аналізу проблеми «Які конституційні економічні, соціальні та культурні права закріплює Конституція України»? Про що ви б хотіли дізнатися більше?

Проблема шоста: Чому права дітей і жінок є окремими категоріями прав

1) Чому діти потребують спеціального правового захисту 2) Які міжнародні документи про права дитини існують 3) Які права і свободи дитини їй гарантовані 4) Як закріплюються права дитини в українському законодавстві 5) Якими є правові основи захисту прав жінок 6) Що таке гендерна рівність 7) Які основні проблеми існують в реалізації прав дітей і жінок

***Підняти слабого – цього ще мало, треба
ще потім його і підтримати.***

Вільям Шекспір

Розпочніть обміркування проблеми з...

Об'єднайтеся у чотири групи. Дві групи обміркуватимуть питання прав дитини: чи потрібні дітям окремі права? Кожна з двох груп протягом 5 хв. має добрати кілька аргументів «за» і «проти». Інші дві групи

обговорюватимуть питання: чи доцільно виокремлювати в окрему категорію прав права жінок? Кожна з двох груп протягом 5 хв. має добрати кілька аргументів «за» і «проти». Жеребкуванням визначить, яку з позицій – «за» чи «проти» посідатимуть групи. Обговоріть питання щодо прав дітей і прав жінок, висунувши по два аргументи з кожної зі сторін.

Після вивчення теми поверніться до обговорюваних питань. Чи змінилася ваша думка? Чому? Якщо так, то як саме?

Дізнайтеся про...

1) Чому діти потребують спеціального правового захисту

Імовірно, багато людей згадують своє дитинство, як щасливу пору пізнання світу і самого себе, спілкування з добрими і турботливими батьками. Перед ними виникають картини сімейних і шкільних свят, улюблені вчителі, дитяча дружба... Однак буває й інше дитинство, коли моральне й фізичне здоров'я дитини піддається реальній небезпеці. Є родини, де діти покинуті, голодні, часто страждають хронічними недугами.

Страшним лихом для дітей є сирітство – втрата батьків. Можна назвати й інші критичні життєві ситуації, в яких може опинитися дитина: важка хвороба, інвалідність. Будучи слабкіше дорослих фізично, діти можуть стати об'єктом насильства й жорстокості. Довірливим і наївним дітям загрожує небезпека стати легкою здобиччю злочинців.

Дитину жодним чином не можна прирівнювати до дорослої людини, у тому числі й у правових аспектах. Дитина має бути забезпечена особливими правами, особливим захистом, які мають часовий вимір і спеціальне призначення.

Дитина, як і кожна людська істота, від народження має права людини. Але вона повинна мати ще й додаткові, особливі права. Це обумовлено її фізичною, розумовою, моральною та духовною незрілістю. І для того, щоб дитина стала зрілою людиною у всіх аспектах, їй необхідно мати додаткові можливості.

У силу фізичних і психічних особливостей дитячого віку, відсутності необхідного життєвого досвіду й життєвої опори, дитині, у порівнянні з дорослими, значно складніше самій відстояти свої права. Саме тому в Загальній декларації прав людини, в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права звертається увага на необхідність особливого захисту прав дитини.

Отже, права дитини – це певні спеціальні можливості, які необхідні людині віком до 18 років для існування і досягнення зрілості. Особливі права дитини – це «права росту», зумовлені її фізичною, розумовою, духовною незрілістю. Вони – особливий зріз у загальному контексті прав людини.

2) Які міжнародні документи про права дитини існують

На початку ХХ століття права дитини розглядались, в основному, як міри по захисту від рабства, дитячої праці, торгівлі дітьми, проституції неповнолітніх, повної влади батьків, економічної експлуатації. У зв'язку з цим Ліга Націй (прообраз ООН) у 1924 році прийняла Женевську декларацію прав дитини.

Після Другої світової війни ООН прийняла у 1948 році Загальну декларацію прав людини, в якій зазначалося, що діти повинні бути об'єктом особливого нагляду і допомоги.

Нарешті у 1959 році ООН прийняла Декларацію прав дитини. Декларація прав дитини 1959 року мала 10 коротких декларативних статей, програмних положень, які призивали батьків, окремих осіб, державні органи, місцеву владу й уряд визнати викладені в ній права свободи й дотримуватися їх. Це були 10 соціальних й правових принципів, які значно вплинули на політику і справи уряду і людей в усьому світі.

Декларацію прав дитини мала для держав світу рекомендаційний характер. Тому в 1979 році Комісія ООН з прав людини розпочала розробку проекту Конвенції про права дитини. Робота над цим документом тривала десять років. 20 листопада 1989 року Конвенція про права дитини була

одногосно прийнята Генеральною Асамблеєю ООН. Це документ, у якому права дитини набувають сили норм міжнародного права. «Велика хартія вольностей для дітей», «світова конституція прав дитини» – такі назви одержала Конвенція в засобах масової інформації. Конвенція про права дитини є міжнародним стандартом відповідального, гуманного ставлення до дітей.

Права дитини – це певні спеціальні можливості, які необхідні людині віком до 18-ти років для існування і досягнення зрілості. Конвенція ООН про права дитини містить вимоги, що гарантують свободу і гідність дітей, а також визначає умови, за яких вони можуть формуватись як особистості і громадяни. Вона проголошує дитину самостійним суб'єктом права.

Загальними принципами, що пронизують усю Конвенцію, є: визнання необхідності спеціальної охорони й турботи про дитину в силу її фізичної й моральної незрілості; найкраще забезпечення державами інтересів дитини; визнання права дитини на життя, виживання й розвиток; повага індивідуальності дитини та її поглядів; визнання права батьків виховувати дитину та відповідальність батьків за дітей; можливість в інтересах дитини альтернативного догляду за нею.

Поряд з визначенням прав усіх дітей і вимогою забезпечення та захисту їх, у Конвенції приділяється значна увага питанням спеціального захисту прав дітей, які опинилися в особливо скрутних обставинах: це діти-інваліди, діти-сироти, діти-біженці; діти в умовах збройних конфліктів; діти, які порушили закон; діти, позбавлені своїх батьків; експлуатовані діти; діти, які зловживають наркотиками.

Наприклад, щодо дітей-біженців держава зобов'язана надати їм захист і гуманітарну допомогу, а також допомогти у розшуку батьків, щоб возз'єднати дитину з її родиною. Що стосується, наприклад, економічної експлуатації дітей, то держави-учасниці Конвенції зобов'язані захистити дитину від виконання роботи, що може становити небезпеку для її здоров'я чи перешкоджати отриманню освіти. З цією метою держава встановлює

мінімальний вік для вступу на роботу, тривалість робочого дня, умови праці неповнолітніх осіб тощо.

Держави-учасниці Конвенції беруть на себе також зобов'язання прийняти всі міри, щоб запобігти викраденню дітей, торгівлі дітьми, захистити їх від усіх форм сексуальної експлуатації.

Для Конвенції, незалежно від того, про чиїх дітей йде мова й в якій країні вони живуть, істотними є три принципи: 1) знання про існування Конвенції 2) розуміння проголошених у ній прав 3) підтримка зусиль щодо втілення їх у життя. У Конвенції закладений також важливий принцип: дитина має право знати свої права.

3) Які права і свободи дитини їй гарантовані

Конвенція про права дитини базується на розумінні становища дітей у суспільстві не як майбутніх дорослих, а як рівноправних учасників суспільного життя, з урахуванням того, що дитина внаслідок її фізичної розумової незрілості потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження.

Кожна дитина, незалежно від раси, статі, мови, релігії, національності, майнового стану, стану здоров'я, має рівні права з усіма іншими дітьми.

Конвенція ООН про права дитини містить перелік прав дитини: на життя, ім'я, набуття громадянства, на піклування з боку батьків, на збереження своєї індивідуальності, право бути вислуханою під час розгляду справи, що її стосується, право на свободу совісті і релігії, на особисте і сімейне життя, недоторканість житла, таємницю кореспонденції, право користуватися найдосконалішими послугами системи охорони здоров'я, благами соціального забезпечення, на рівень життя, необхідний для її розвитку, на освіту, на відпочинок, на особливий захист: від викрадень і продажу, від фізичних форм експлуатації, фізичного і психічного насильства, участі у військових діях, право на вжиття державою всіх

необхідних заходів щодо сприяння фізичному та психічному відновленню та соціальній інтеграції дитини, яка стала жертвою зловживань або злочину.

Права, викладені в Конвенції, умовно можна поділити на три частини. Забезпечення: право володіти певними речами, отримувати певні послуги та мати доступ до того й того (мова йде про ім'я та громадянство, медичний догляд, освіту, відпочинок та ігри, опікування інвалідами, сиротами та біженцями).

Захист: право бути захищеним від дій, що завдають шкоди дитині (наприклад, від розлучення з батьками, залучення до воєнних дій, комерційної, економічної чи сексуальної експлуатації, фізичного чи психічного знування тощо).

Участь: Дитина має право бути почутою, коли приймаються рішення, що стосуються її життя. Підростаючи, дитина повинна мати дедалі більше можливостей брати участь у житті суспільства, готуватися до самостійного життя, користуватися правами свободи думки та слова, вибору культури, релігії та мови.

4) Як закріплюються права дитини в українському законодавстві

Українські діти потребують захисту. Найменші громадяни мають права, які держава у своїй Конституції зобов'язалася виконувати. Законодавство України будується на принципі відсутності дискримінації. Відповідно до Конституції та нормативно-правових актів України всі діти на території України, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я та народження дітей і їх батьків (чи осіб, які їх замінюють) або будь-яких інших обставин, мають рівні права і свободи. Зупинимось на характеристиці нормативно-правових актів щодо захисту прав дітей.

Розпочнемо з Конституції України. В Основному законі є статті, що фіксують загальні принципи прав і свобод людини(про них вже йшлося), так

і статті щодо дітей. Наприклад, стаття 52 закріплює рівність у правах дітей, незалежно від того, народжені вони у шлюбі чи ні. Частина друга цієї статті забороняє насильство над дитиною та її експлуатацію. У статті 51 зафіксовано обов'язок батьків утримувати своїх дітей до повноліття, а також проголошено, що дитинство охороняється державою. В Конституції України є й інші важливі щодо прав дитини статті.

Закон України «Про охорону дитинства» Закон визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіти, соціальний захист та всебічний розвиток встановлює основні засади державної політики у цій сфері.

Регулюванню сімейних відносин з метою зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб; утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї; побудови сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки; забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку присвячений Сімейний кодекс України. Саме в ньому законодавчо закріплений правовий статус дитини, її права, обов'язки батьків і держави щодо неї.

Сімейний кодекс України визначає також зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів.

Виходячи з Конституції України та Конвенції ООН про права дитини Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» визначає правові основи діяльності органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, на які покладається здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку.

В Україні прийнято й спеціальний закон, що визначає правові і організаційні основи попередження насильства в сім'ї, органи та установи, на

які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї (Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»).

У 2006 році при Міністерстві України у справах сім'ї, молоді та спорту було створено Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини, на який поклалися функції: здійснення заходів щодо забезпечення захисту прав, свобод та інтересів дітей, запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності; узагальнення практики застосування та розробки пропозицій щодо вдосконалення законодавства з питань усиновлення дітей, опіки, піклування, влаштування їх у дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї, запобігання дитячій бездоглядності і безпритульності, захисту прав, свобод та інтересів дітей; контрольно-наглядові функції щодо захисту прав, свобод та інтересів дітей, їх усиновлення, опіки, піклування, влаштування у дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї, а також їх утримання та виховання у закладах соціального захисту; виконання Україною зобов'язань, передбачених Конвенцією ООН про права дитини та іншими міжнародними договорами України з питань захисту прав дитини, усиновлення, опіки і піклування; забезпечення співробітництва центральних органів виконавчої влади з Дитячим фондом ООН, контроль виконання в Україні програм, які підтримуються ЮНІСЕФ тощо.

Згідно зі статтею 4 Закону України «Про охорону дитинства» система заходів щодо охорони дитинства в Україні включає: удосконалення законодавства про правовий і соціальний захист дітей, приведення його у відповідність з міжнародними правовими нормами у цій сфері; забезпечення належних умов для охорони здоров'я, навчання, виховання, фізичного, психічного, соціального, духовного та інтелектуального розвитку дітей, їх соціально-психологічної адаптації та активної життєдіяльності, зростання в сімейному оточенні в атмосфері миру, гідності, взаємоповаги, свободи та рівності; проведення державної політики, спрямованої на реалізацію цільових програм з охорони дитинства, надання дітям пільг, переваг та

соціальних гарантій у процесі виховання, навчання, підготовки до трудової діяльності, заохочення наукових досліджень з актуальних проблем дитинства; встановлення відповідальності юридичних і фізичних осіб (посадових осіб і громадян) за порушення прав і законних інтересів дитини, заподіяння їй шкоди.

Від експлуатації, викрадення, насильства, сексуальних злочинів, втягування дітей у злочинну діяльність захищає дітей і кримінальний закон – в Кримінальному кодексі України є відповідні статті, що передбачають суворі покарання за такі злочини.

На місцевому рівні місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування відповідно до їх компетенції, визначеної законом, забезпечують: проведення державної політики у сфері охорони дитинства, розроблення і здійснення галузевих та регіональних програм поліпшення становища дітей, вирішення інших питань у цій сфері; розвиток мережі навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, соціального захисту, а також позашкільних навчальних закладів, діяльність яких спрямована на організацію дозвілля, відпочинку і оздоровлення дітей, зміцнення матеріально-технічної бази цих закладів; вирішення питань щодо встановлення опіки і піклування, створення інших передбачених законодавством умов для виховання дітей, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьків батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишилися без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів дітей; організацію безкоштовного харчування дітей-сиріт, дітей з неповних та багатодітних сімей у професійно-технічних навчальних закладах; організацію пільгового проїзду міським пасажирським транспортом, автомобільним транспортом загального користування у сільській місцевості учнів загальноосвітніх навчальних закладів, дітей-сиріт, дітей з неповних та багатодітних сімей, які навчаються у професійно-технічних навчальних закладах; вирішення питань про надання пільг та державної допомоги дітям та сім'ям з дітьми відповідно до законодавства;

контроль за дотриманням в ігрових залах, комп'ютерних клубах, відеотеках, дискотеках, інших розважальних закладах та громадських місцях правопорядку та етичних норм стосовно дітей; вжиття інших заходів щодо охорони дитинства, віднесених до їх компетенції законодавством України.

5) Якими є правові основи захисту прав жінок

Чому права жінок є окремою категорією прав? Це питання викликано самою історією людства. Адже у різних народів протягом століть жінки зазнавали жорстокої дискримінації й усіляких утисків. Ще сотню років тому поширеним явищем була експлуатація жіночої праці в домашньому господарстві та на виробництві.

Людство ніколи не жило у світі, який був би байдужим до статі, і боротьба за соціальну рівність полягала у тому, щоб можливості людини якомога менше визначалися статтю. Був період, коли здавалось, що цього можна досягнути на законодавчому рівні, закріпивши за жінками та чоловіками рівні права на освіту, участь у політичному житті, на рівну оплату за рівну працю і таке інше. Коли ж у середині ХХ століття цей егалітарний шаблон (егалітаризм – концепція, що пропонує створення суспільства з рівними можливостями з управління і доступу до матеріальних благ всім його членам) був досягнутий, виявилось, що він залишає місце для фактичної нерівності в усіх сферах життя.

Принцип рівності статей саме в ХХ ст. отримав визнання і закріплення як на рівні міжнародного, так і внутрішнього законодавства, створено юридичний механізм забезпечення реалізації принципу гендерної рівності.

У найзагальнішій формі принцип рівності чоловіків і жінок закріплений у Статуті ООН як зобов'язання поважати права всіх незалежно від статі. У Загальній Декларації прав людини 1948 р. було проголошено, що люди рівні незалежно від раси, кольору шкіри, національності, віросповідання, а також статі. На основі Декларації пізніше були прийняті

інші документи про соціальні, культурні та економічні права, низка конвенцій та рекомендацій ООН.

Чинне законодавство України де-юре гарантує жінкам та чоловікам рівні права. Згідно з частиною 3 статті 24 Конституції України рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок; встановленням пенсійних пільг і таке інше. Ці положення відповідають міжнародній Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., до якої нарівні з більш ніж ста країнами приєдналась і Україна. Принцип рівних прав чоловіків та жінок закріплено не лише в Конституції України, а й в інших законодавчих актах: Кодексі законів про працю, Сімейному, Кримінальному, Кримінально-процесуальному, Цивільному кодексах, Кодексі України про адміністративні правопорушення, Законі України «Про зайнятість населення» тощо.

6) Що таке гендерна рівність

Гендерна справедливість передбачає справедливе ставлення до жінок та чоловіків у суспільстві та державі. Справедливість веде до рівності.

Коли мова йде про рівність статей як ідеал суспільно-політичного розвитку, це поняття може означати: а) формальну рівність (рівність юридична, закріплена законодавчо); б) рівність можливостей (надання певної законодавчо закріпленої переваги окремим соціально-демографічним групам для створення однакових умов на старті з іншими групами); в) рівність результату (цілеспрямоване забезпечення ліквідування перешкод для конкуруючих сторін, які можуть бути викликані попередньою дискримінацією).

Гендерна рівність передбачає однаковий статус для чоловіків та жінок. Найбільш загальне визначення гендерної рівності можна сформулювати так:

гендерна рівність – це рівні права і рівні можливості для жінок і чоловіків у суспільстві, рівні умови для реалізації прав людини, участі в національному, політичному, економічному, соціальному та культурному розвитку, отримання рівних винагород за результатами такої участі.

Таким чином, гендерна рівність означає рівну оцінку суспільства схожого та відмінного між чоловіками та жінками, а також змінність ролей, які вони відіграють.

Вважається дискримінацією: ознака статі при прийнятті на державну службу та службу в органи місцевого самоврядування; ознака статі щодо висунення кандидатів у народні депутати України; пропозиція роботодавцями в оголошеннях вакансій лише для чоловіків чи лише для жінок. Не вважаються дискримінацією: спеціальний захист жінок під час вагітності, пологів і грудного вигодовування дитини; обов'язкова строкова військова служба для чоловіків; різниця в пенсійному віці для жінок і чоловіків.

Принцип гендерної рівності закріплений перш за все в Конституції України. Стаття 3 Конституції проголошує рівність чоловіків та жінок в усіх сферах життя. Окрім даної норми, гендерної рівності торкаються статті 21, 24, 51 Основного Закону. А згадувана частина 3 статті 24 Конституції України, безпосередньо присвячена подоланню дискримінації стосовно жінок в Україні, наголошує на тому, що рівність прав жінок і чоловіків забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній та культурній діяльності, у здобутті освіти та професійній підготовці, у праці та винагороді за неї і т. д. Утім відповідно до законодавства лише жінкам надається можливість поєднувати працю з материнством. Законодавчо чоловіки практично позбавлені такої можливості. Такий підхід є характерною ілюстрацією формального розуміння принципу гендерної рівності.

Окрім цього Україна ратифікувала ряд міжнародних документів з цього питання: Конвенцію про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо до жінок

1979 року, Конвенція №156 про працюючих з сімейними обов'язками, підсумкові документи Всесвітньої конференції з прав людини (Відень, 1993 р.), Конвенцію про ліквідацію насильства щодо жінок, Міжнародні пакти про громадянські та політичні права та про соціальні, економічні та культурні права (1966 р.).

Утім ці документи носять виключно декларативний характер - вони не забезпечені механізмами реалізації, тобто фінансовими та організаційними ресурсами для виконання даних зобов'язань. Крім того, громадянське суспільство в Україні сьогодні не є силою, здатною вплинути на гендерну ситуацію в країні. Отож, законодавче закріплення гендерної рівності не допомогло жінкам відчувати себе більш рівноправними. Реальне життя українських жінок ще далеке від ідеалів рівноправ'я.

Гендерний аналіз українського суспільства дає змогу виявити так звані проблемні зони, які потребують активного втручання з боку держави та суспільства, і є відправними пунктами процесу формування гендерної політики. Серед них для України найгострішими вчені та політики називають сферу зайнятості, політичну сферу, охорону здоров'я, проблеми освіти, гендерне насильство, проблеми торгівлі людьми, становище жінок з особливими потребами та жінок, що виховують дітей-інвалідів.

7) Які основні проблеми існують в реалізації прав жінок і дітей

Нормативне забезпечення захисту прав жінок і дітей не означає, що всі проблеми у цьому питанні вирішені. Українські правозахисники і сьогодні скептично налаштовані щодо впровадження стандартів захисту прав дітей і жінок в Україні. У своїх доповідях щодо дотримання основних прав людини в Україні вони зазначають, що уряд хоч і обіцяє та публічно декларує змінити існуючий стан, утім нічого практично не робить або погіршує ситуацію формалізмом бюрократичних дій та невиконанням власних декларацій.

На сьогодні в Україні найголовнішими проблемами, які потребують особливої уваги суспільства, є такі порушення прав дітей, як недбале ставлення та злочинні дії щодо малолітніх осіб, а саме примушування до праці і торгівля дітьми. Негативними явищами залишаються також висока дитяча смертність, рівень забезпечення охорони дитячого здоров'я, недоступне оздоровлення та відпочинку для всіх дітей, неефективна система захисту дітей від насильства, у тому числі в системі кримінального провадження.

Що до жінок, то чинне законодавство *de jure* гарантує чоловікам та жінкам України рівні права та можливості. Утім наскільки вони реально допомагають жінкам відчувати себе вільними та рівними в політичній, культурній, соціальній, економічній сфері, в працевлаштуванні та в повсякденному житті? Основними жіночими проблемами є домашнє насильство, проституція та торгівля жінками, наркоманія, відсутність послідовної державної політики в цій сфері. Особливої гостроти набула проблема сексуальних зазіхань, які вважаються нормою у відносинах між керівниками-чоловіками та підлеглими-жінками.

Жінки складають більшість у соціально-незахищених категоріях громадян (пенсіонери, безробітні, працівники бюджетної сфери). Скрутне матеріальне становище нерідко штовхає жінок на заробітчанство, вони їдуть в основному нелегально, залишаючи малолітніх дітей на своїх родичів. Нерідко нелегальний статус таких жінок призводить до негативних наслідків – жінки стають об'єктом продажу та подальшої сексуальної експлуатації.

Встановленню гендерної рівності у нашому суспільстві перешкоджають також стереотипи масової свідомості, які й досі розглядають жінку як слабку у порівнянні з чоловіком істоту, яка є другорядною в суспільному, політичному та економічному житті; кризова економічна ситуація, й особливо безробіття; слаборозвинуте громадянське суспільство, у тому числі пасивність жіночих організацій та окремих жінок у відстоюванні своїх законних прав та свобод.

Додайте до вивченого...

1. Опрацюйте фрагменти документів, виконавши послідовно такі завдання:

- 1) прочитайте фрагмент й укажіть назву документа, до якого він належить;*
- 2) співвіднесіть кожний документальний фрагмент з текстом підручника, який він може проілюструвати;*
- 3) віднайдіть (підкресліть) у тексті кожного фрагмента кілька (не більше трьох) чільних слів, що безпосередньо пов'язані з проблемою, яка розглядалась на уроці;*
- 4) доберіть до цих слів з тексту підручника їх пояснення чи спробуйте пояснити їх значення самостійно;*
- 5) порівняйте результати своєї роботи з результатами роботи своїх однокласників.*

Зі статті 24 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права

(1) Кожна дитина без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження, майнового стану або народження має право на такі заходи захисту, які є необхідними в її становищі як малолітньої з боку її сім'ї, суспільства і держави.

(2) Кожна дитина повинна бути зареєстрована негайно після її народження і повинна мати ім'я.

(3) Кожна дитина має право на набуття громадянства.

Зі статті 1 Конвенції ООН про права дитини. Для цілей цієї Конвенції дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше.

Зі статті 3 Конвенції ООН про права дитини

1. В усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими

органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини.

2. Держави-сторони зобов'язуються забезпечити дитині такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, беручи до уваги права й обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом, і з цією метою вживають всіх відповідних законодавчих і адміністративних заходів.

Зі статті 149 Кримінального кодексу України

1. Продаж, інша оплатна передача людини, а так само здійснення стосовно неї будь-якої іншої незаконної угоди, пов'язаної із законним чи незаконним переміщенням за її згодою або без згоди через державний кордон України для подальшого продажу чи іншої передачі іншій особі (особам) з метою сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, втягнення у злочинну діяльність, залучення в боргову кабалу, усиновлення (удочеріння) в комерційних цілях, використання у збройних конфліктах, експлуатація її праці, — караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

2. Ті самі дії, вчинені щодо неповнолітнього, кількох осіб повторно, за попередньою змовою групою осіб, з використанням службового становища або особою, від якої потерпілий був у матеріальній або іншій залежності, — караються позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років з конфіскацією майна або без такої.

Застосуйте вивчене...

I. Чи співпадають, на вашу думку, поняття «гендер» і «фемінізм»?

II. Що, на вашу думку, означає твердження «гендерно асиметричне законодавство»? Чи можете ви проілюструвати це твердження конкретними прикладами з нашого законодавства? Скористайтеся відповідними сайтами чи наведіть відомі вам положення законів щодо нерівності прав жінок і чоловіків.

III. Чим відрізняються права дитини від прав дорослої людини? Наведіть приклади окремих видів прав дитини.

IV. Чому треба захищати сім'ю? Хто і як повинен це робити?

Висловіть думку....

I. Висловіть свої міркування щодо цієї тези. Вкажіть, кого згідно міжнародних документів з прав дитини слід вважати дитиною. Поясніть, з якою метою були прийняті міжнародні документи щодо захисту прав дитини. Дайте власну оцінку змісту тези. Наведіть два-три аргументи на її захист.

Міжнародне співтовариство вважає, що діти потребують особливого правового захисту.

II. Чи погоджуєтесь ви з наведеною тезою? Чи потребує зазначений в ній перелік доповнень? Якщо так, то щоб додали ви?

Існує три головні причини привернення уваги до загальнолюдських прав жінок: 1) необхідність інформувати жінок про те, що вони мають права людини та повинні їх використовувати; 2) необхідність оприлюднювати випадки порушення прав на підставі статі та боротися з ними; 3) необхідність сформувати нову практику прав людини, яка повністю вирішуватиме питання загальнолюдських прав жінок.

III. До якої з наведених тез пристанете ви? Чому?

1. Діти мають бути обізнані зі своїми правами і обов'язками. Слід запровадити в школах з 1-го класу курс «Права дитини» чи проводити з дітьми спеціальні заняття.

2. Права і свободи дитини адресовані їй, але вони виступають обов'язком передусім держави. Тому навчати правам дитини слід батьків, які зможуть захистити власну дитину.

IV. Прочитайте слова всесвітньовідомого поета Вільяма Шекспіра, винесені на початок теми в якості епіграфа, та висловіть власне ставлення до них.

Які фрагменти тексту теми можуть допомогти прояснити зміст наведеного висловлювання?

Підсумуйте...

I. Поверніться до ваших відповідей на запитання на початку обговорення поставленої проблеми. Як тепер ви б відповіли на питання: чи потрібні дітям окремі права? чи доцільно виокремлювати в окрему категорію прав права жінок?

II. У групах чи індивідуально складіть тези-резюме до вивченої проблеми, запишіть їх та представте класу. Які питання у вас виникли після обговорення та аналізу проблеми «Чому права дітей і жінок є окремими категоріями прав»? Про що ви б хотіли дізнатися більше?

Проблема сьома: Як захистити права, свободи та законні інтереси особи

- 1) Які міжнародні та регіональні механізми захисту прав і свобод людини існують*
- 2) Як розглядаються справи у Європейському суді з прав людини*
- 3) Як забезпечується захист прав людини на державному рівні*
- 4) Чому суд є найважливішим органом захисту прав і свобод людини і громадянина*
- 5) Якими є основні засади та види судочинства в Україні*
- 6) Якими є завдання і повноваження Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*
- 7) Яку роль відіграють правозахисні організації в захисті прав людини*

Насправді назва та образ влади не має жодного значення, якщо тільки правосуддя надається всім громадянам, якщо вони зрівняні в правах, держава справляється добре.

Наполеон Бонапарт

Розпочніть обміркування проблеми з...

Назвіть державні органи, установи, міжнародні організації, що опікуються захистом прав і свобод людини. Складіть відповідний перелік. Поверніться до нього після обговорення проблеми. Назвами яких органів, установ, організацій ви б доповнили складений вами перелік? Чи важлива для захисту прав людини, на вашу думку, ініціативна (активна) позиція самої людини? Чому?

Дізнайтеся про...

1) Які міжнародні та регіональні механізми захисту прав і свобод людини існують

Для реалізації людиною прав і свобод недостатньо визнати їх на міжнародному рівні та закріпити у нормах конституції держави. Конче необхідними є міжнародні механізми і процедури захисту прав людини і громадянина, які мають діяти у незалежному суді або в незалежній міжнародній інстанції навіть поза посередництвом держави. Не менш важливою є й сміливість та ініціатива самої людини, адже без її активної позиції доволі важко, а інколи і неможливо, здогадатися чи дізнатися, які саме права людини і в чому порушені.

Міжнародні механізми захисту прав людини - це система міжнародних (міждержавних) органів і організацій, що діють задля здійснення міжнародних стандартів прав і свобод людини або їх поновлення у випадках порушення. Вони створюються за взаємною згодою кількох держав, як правило, оформленому міжнародним договором, діють у рамках такого договору, ним визначаються їх повноваження і процедури.

Більшість міжнародних механізмів влаштовані таким чином, що вони можуть безпосередньо реагувати на масові чи систематичні порушення прав людини тією чи іншою державою. Тобто вони діють у рамках процедур «скарг до роздумів», коли відповідний орган не прагне виправити кожне порушення прав людини, про яке йому повідомляється, а лише оцінює, наскільки те чи інше порушення торкається населення всієї країни.

Більш ефективними є органи і організації, що мають право брати до розгляду індивідуальні скарги від громадян і організацій – жертв порушень прав людини. Ці органи і організації проводять судовий процес за участю двох сторін – держави, яку звинувачують, та особи, яка заявила про порушення її прав. Результатом розгляду справи є рішення, обов'язкове для виконання державою.

Такі міжнародні органи і організації зобов'язані прийняти рішення з кожної направленої до них справи, а значить, метою її розгляду є виправлення кожного конкретного порушення.

Подібних правозахисних інстанцій у світі небагато. Громадянин України може звернутися до Комітету з прав людини, Комітету проти катувань, Європейського суду з прав людини та до Комітету з свободи асоціацій МОП.

Міжнародний звичай виробив правило, згідно якого перед тим, як звертатися зі скаргою на порушення своїх прав до міжнародних органів, громадянин повинен використати всі правові механізми, передбачені у тій державі, на яку він скаржиться.

Серед міжнародних правозахисних органів і організацій розрізняють універсальні та регіональні.

Універсальні правозахисні органи складають три групи:

- постійні органи, що є частиною апарату ООН: Комісія ООН з прав людини, Підкомітет комісії по запобіганню дискримінації та захисту прав меншин, Комісія по становищу жінок та Центр прав людини, Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців;
- органи, створені за міжнародними угодами, укладеними під егідою ООН, наприклад Комітет ООН з прав людини, Комітет проти катувань, Комітет з расової дискримінації та ін.;
- спеціалізовані заклади ООН, що є міжнародними організаціями і працюють на підставі власних статутів і угод з ООН. До них належать,

наприклад, Міжнародна організація праці (МОП), Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) та ін.

Органи та організації, що відносяться до універсальних міжнародних правозахисних механізмів, діють у межах своїх повноважень та за певними правилами, що зветься процедурами. Процедура визначає, як слід діяти у разі порушення, хто (людина, група людей, неурядова організація, держава), в якій формі та за яких підстав може звертатися по допомогу.

Наприклад, *Комісія ООН з прав людини* є допоміжним органом Економічної і соціальної ради ООН (ЕКОСОП). Комісія розглядає лише грубі та масові порушення прав людини. Вона надає пропозиції, рекомендації та доповіді щодо дотримання Хартії про права людини, міжнародних декларацій або конвенцій про громадянські свободи, права жінок, захист меншин, попередження дискримінації за ознакою раси тощо. Комісія бере до розгляду й заяви за індивідуальними скаргами. Хоча розгляд скарг у Комісії є конфіденційним, однак перелік держав щодо яких розглядалися скарги обов'язково публікується. Це справляє значний політичний тиск на державу - порушницю.

Інший орган – *Комітет ООН з прав людини* – створений на основі та з метою застосування Пакту про громадянські і політичні права і є одним із найважливіших з-поміж «договірних органів» у галузі захисту прав людини. Комітет складається з незалежних експертів. У його повноваження входить контроль за дотриманням положень Пакту шляхом розгляду: періодичних доповідей держав-учасників щодо вжитих ними заходів для реалізації положень Пакту; скарг держав-учасників одна на одну про порушення положень Пакту; скарг осіб у випадках порушення державою-учасницею прав, закріплених у Пакті.

Скаржитися до Комітету можуть тільки особи, які знаходяться під юрисдикцією держави-учасниці Факультативного протоколу до Пакту про громадянські і політичні права. Скарга людини мусить стосуватися тільки факту порушення прав, зафіксованих у Пакті, й не повинна бути анонімною.

Визнавши скаргу обґрунтованою і ухваленою до розгляду, Комітет просить державу-учасницю, зазначену в скарзі, подати в шестимісячний строк пояснення по суті питання і зазначити заходи, що здійснюватимуться на національному рівні для виправлення становища. Держава й особа, яка скаржиться, знаходяться перед Комітетом у рівних умовах.

Постанови Комітету за повідомленнями осіб не мають обов'язкової юридичної сили, однак їх не можна розглядати у якості рекомендацій, адресованих державі. Комітет уповноважений робити висновки про дотримання або недотримання державою-учасницею вимог Пакту та вказувати на зобов'язання держави-учасниці вжити ефективних заходів для усунення порушень чи для ліквідації його наслідків.

Не менш важливим елементом міжнародного механізму захисту прав людини є регіональні міжнародні правозахисні організації. Учасниками таких організацій є держави, що знаходяться в межах певного регіону земної кулі, наприклад, Європи, Африки чи Південної Америки. Сьогодні у світі існує три дієздатні регіональні системи захисту прав людини: перша – Міжамериканська – діє в рамках Організації Американських Держав і представлена Міжамериканською комісією з прав людини і Міжамериканським судом з прав людини; друга – Африканська – складається із Африканської комісії прав людини і народів, яка є органом Організації Африканської Єдності; третя – Європейська, що діє в рамках Ради Європи (РЄ) – найстарішої міжурядової європейської організації, утвореної в 1949 р.

Україна – європейська держава, тому зупинимося на останній регіональній системі. Права й основні свободи людини в рамках Ради Європи закріплюються в міжнародних договорах (конвенціях і хартіях) і додаткових протоколах до них. Найважливішими з цих документів є Конвенція про захист прав людини й основних свобод (яку називають скорочено – Європейська конвенція), Європейська соціальна хартія, Європейська конвенція прав людини, Європейська конвенція про попередження катувань і нелюдських або принижуючих гідність видів поведінки або покарання та

ін. Ці договори містять перелік прав людини, що мають гарантуватися кожному, хто перебуває під юрисдикцією держави-члена РЄ, та встановлюють європейські процедури нагляду і гарантій за дотриманням їх положень.

При РЄ діють Європейський Суд з прав людини, Європейський комітет з прав меншин, Комітет незалежних експертів з соціальних і економічних прав, Європейський комітет попередження катувань.

2) Як розглядаються справи у Європейському суді з прав людини

Організаційна структура європейської системи захисту прав людини: Європейська комісія з прав людини; Європейський суд з прав людини — єдиний юрисдикційний орган, який працює на постійній основі; Комітет міністрів Ради Європи – функції обмежуються лише наглядом за виконанням остаточних постанов Європейського суду. Усі вони є суб'єктами формування європейського права як органічного «сплаву» англо-американського і континентального типів правових систем. Їх статутна форма (Європейська Конвенція про захист прав і основних свобод людини. Статути Комісії та Суду, Процедурні правила роботи Комісії та Суду) має прецедентний зміст.

Європейська система захисту прав людини включає дві можливості (два права): можливість (право) особи подавати індивідуальні петиції; право держав-учасниць Європейської системи захисту прав людини ініціювати провадження у справах про порушення прав будь-яких людей, включаючи іноземців.

Основним європейським правозахисним органом є Європейський Суд з прав людини. Цей судовий інститут, закладений Європейською конвенцією, слугує контрольним механізмом, що забезпечує гарантії прав людини, дотримання державами-учасницями положень Конвенції, впровадження її норм і принципів у національні правові системи.

Повноваження Європейського Суду з прав людини визначені Європейською Конвенцією й поширюються на всі питання, що стосуються

тлумачення і застосування Конвенції і Протоколів до неї. Європейський Суд захищає тільки ті права, які містяться в Європейській Конвенції, й приймає рішення стосовно тих держав – порушниць, що приєдналися до неї й додаткових Протоколів.

У випадку розгляду скарг, визнаних прийнятними відповідно до Конвенції, Європейський Суд з прав людини юридично оцінює виконання державами своїх зобов'язань за цією Конвенцією і Протоколами до неї. Тому заява в Суд може подаватися тільки стосовно дій чи бездіяльності держави (її органів, посадових осіб, що зобов'язані забезпечити дотримання норм Європейської Конвенції), а не щодо фізичних або юридичних осіб, які, на думку заявника, не дотримувалися положень Конвенції. Відповідачем у Європейському Суді з прав людини може бути тільки держава-учасниця Конвенції, що обвинувачується в порушенні норм самої Конвенції і (або) тих Протоколів до неї, у яких ця держава бере участь, адже саме остання в особі її органів і посадових осіб зобов'язана забезпечити у межах своєї юрисдикції права і свободи людини, закріплені у Конвенції та Протоколах до неї.

Рішення Європейського Суду з прав людини є обов'язковими для всіх держав, що приєдналися до Європейської конвенції. Тому вони справляють значний вплив не лише на формування європейських і світових стандартів у галузі прав людини, а й на законодавчу практику багатьох цивілізованих країн.

Європейська конвенція встановлює коло осіб, які можуть подати петицію (скаргу) до Європейського Суду, та процедуру звернення заявника, недотримання якої призведе до повернення петиції без жодних наслідків для останнього. Суд розглядає заяви, що надійшли від громадян, груп громадян (у випадку порушення однакового для них права одним й тим самим державним органом чи посадовою особою), іноземців та осіб без громадянства. Недержавні юридичні особи можуть скаржитися до Європейського Суду щодо порушення права власності, свободи асоціацій, а ЗМІ – щодо порушення свободи вираження своїх поглядів.

Суд може приймати до розгляду й скарги щодо дій фізичних осіб і недержавних організацій, але лише тоді, коли визначить, що держава зобов'язана була захистити людину від цих порушень. Це, як правило, скарги щодо порушення права на свободу вираження своїх поглядів, права на захист приватного життя, права на вступ до профспілки і права на власність. Форма, в якій викладено скаргу, та її назва жодного значення не мають. Зазвичай Суд розглядає заяви, що надійшли на ім'я Генерального Секретаря Ради Європи. Однак до розгляду приймаються й заяви на зразок «в Європу» або «тому, хто може допомогти».

До петиції висуваються такі вимоги: скарга не повинна бути безпідставною – заявник має розкрити наявність порушення права державою-відповідачем; заява не має містити заздалегідь неправдивої інформації чи писатися в образливій для держави-відповідача формі або порушувати правило конфіденційності, що застосовується до процедур; петиція не може бути анонімною, однак заявник має право вимагати від Суду не розголошення його істинного імені (заявникові може присвоюватися псевдонім); Суд не розглядає петицій, що по суті своїй є аналогічними вже розглянутим або які вирішені іншими міжнародними правозахисними органами.

Після прийняття петиції, секретаріат Суду надсилає заявникові офіційний бланк, який він має ретельно заповнити.

Процедура розгляду петицій у Суді надзвичайно складна і має декілька стадій. Спочатку петиція потрапляє до Секретаріату Суду, який реєструє та направляє її у відповідний комітет, а у разі недотримання встановлених вимог повертає заявникові.

Коли петиція потрапляє в один з Комітетів Суду, він у складі трьох суддів оцінює справу і або визнає її неприйнятною, або передає у Палату Суду. Палата, перед усе, має докласти зусиль до «дружнього врегулювання» справи. Це означає, що держава-порушниця сплачує заявникові певну суму

як компенсацію, а останній забирає свою петицію. Якщо справа доходить такого фіналу, то державі не записується порушення прав людини.

Якщо досягти дружнього врегулювання не вдалося, справа розглядається в Суді шляхом відкритих слухань за участі представників сторін. Процедура розгляду є безоплатною й не вимагає обов'язкової участі адвоката. Однак заявникові, як правило, рекомендують звернутися до його послуг, а у разі відсутності у нього коштів, витрати на адвоката може взяти на себе Рада Європи.

По закінченню розгляду справи Палата виносить рішення про наявність чи відсутність у конкретному випадку порушення Європейської Конвенції державою – відповідачем. Прийняте рішення є обов'язковим для всіх учасників процесу. Суд має право присуджувати стороні, що постраждала, справедливе відшкодування, однак це не завжди грошова компенсація. Існує неписане правило, згідно якого у випадку розгляду петиції справедливо засудженої особи (наприклад, затягування процедури) достатнім для заявника вважатиметься сам факт визнання порушення прав.

Протягом трьох місяців прийняте Судом рішення може бути оскаржене будь-якою зі сторін у Великій Палаті, яка переглядає справу по суті й приймає остаточне рішення. Процес розгляду справи в Європейському Суді може тривати від двох до чотирьох років. Як виняток більш швидко розглядаються заяви засуджених, які скаржаться на катування в місцях позбавлення волі, та людей, хворих на СНІД.

Рішення Європейського суду є обов'язковим для держави, щодо якої розглядалася справа. Однак далеко не завжди воно виконується швидко й точно, тому Конвенція передбачає механізм забезпечення виконання рішень. Нагляд за їх виконанням здійснює Комітет Міністрів Ради Європи. Держава, щодо якої винесено рішення, зобов'язана інформувати його про вжиті на виконання рішення заходи. Якщо держава не вживає необхідних дій, це питання виноситься на порядок денний Комітету. А у випадку необґрунтованої відмови держави від виконання рішення, до неї можуть

застосовуватися різноманітні засоби впливу економічного і політичного характеру. Як правило, в них не виникає потреби, адже Європейський Суд з прав людини має такий моральний авторитет, що виконання його рішень – справа честі кожної держави, яка приєдналася до Європейської Конвенції.

3) Як забезпечується захист прав людини на державному рівні

У Конституції України зазначено, що кожен має право будь-якими не забороненими законом способами захищати свої права й свободи від порушень і протиправних посягань. Коло таких шляхів захисту прав практично необмежене. Людина вільна у виборі будь-якого з них.

З-поміж способів захисту прав і свобод людини і громадянина вирізняють адміністративні, судові та державні.

Розпочнемо із судової форми захисту прав і свобод людини. Право громадян на судовий захист закріплене в ст. 10 Загальної декларації прав людини, відповідно до якої воно відображено у ст. 55 Конституції України. Відповідно до цієї статті кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Після використання всіх національних засобів правового захисту громадянин має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Судовий захист – необхідна і ефективна гарантія реальності прав, свобод і обов'язків людини і громадянина.

Хоча суд є пріоритетним, однак не єдиним органом захисту прав і свобод людини й громадянина. Кожен, як зазначено в Конституції України, може звернутися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, якщо використані всі національні засоби правового захисту.

У статті 40 Конституції України зазначено, що всі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові чи звернення особисто звертатися до органів державної влади, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у визначений законом термін.

Адміністративна форма реалізується шляхом розгляду звернень громадян у органах виконавчої влади. Як початкову інстанцію для розгляду претензії до адміністрації громадянин може вибрати або орган виконавчої влади, або суд.

Ця форма захисту передбачає право громадян звертатися до органів державної влади, що є вищими у порядку підлеглості, та органів місцевого самоврядування. Згідно Конституції України кожна людина має право направляти індивідуальні чи письмові звернення або особисто звертатись до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, до посадових та службових осіб із заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів або зі скаргою про їх порушення.

4) Чому суд є найважливішим органом захисту прав і свобод людини і громадянина

Провідне місце серед державних органів, у повноваження яких входять реалізація, охорона, захист прав і свобод людини посідає суд. Саме він від імені України вирішує всі спори в державі, за ним залишається останнє слово навіть у суперечках між державними органами.

У світі суд та його приміщення сприймаються як храм божий, оскільки саме там ухвалюються рішення, не підвладні жодній іншій владі. Звернення до суду за захистом порушених прав, в демократичній країні, має бути гарантом об'єктивного, повного і всебічного розгляду всіх обставин, що мають юридичне значення і, як кінцевий результат, – забезпечити винесення законного, обґрунтованого і справедливого рішення.

Право людини і громадянина на судовий захист відноситься до громадянських (особистих) прав, й містить в собі юридичну гарантію захисту останніх від свавілля як з боку окремих осіб, так і держави водночас. Це право не може бути обмежене навіть в умовах воєнного та надзвичайного стану.

Норми Конституції України є нормами прямої дії, тому кожен може звертатися до судів загальної юрисдикції по захист своїх конституційних прав і свобод безпосередньо на підставі Конституції. Суди не вправі відмовити особі в прийнятті позовної заяви або скарги, навіть якщо її вимоги можуть бути розглянуті у досудовому порядку.

Згідно з Конституцією України юрисдикція (компетенція) судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Це означає, з одного боку, що особа може звернутися до суду задля вирішення будь-якого питання, якщо вона вважає, що хто-небудь порушив її права або перешкодив їх здійснити чи задовольнити свої інтереси, а з іншого - особа може для вирішення такого питання звернутися безпосередньо до суду, минаючи усі позасудові процедури.

Згідно статті 55 Конституції України, права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Це означає, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі статтею 64 Конституції України не може бути обмежене.

Також зазначеною статтею кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Це означає, що

кожен (громадянин України, іноземець, особа без громадянства) має гарантоване державою право оскаржити в суді загальної юрисдикції рішення, дії чи бездіяльність будь-якого органу державної влади, органу місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, якщо їх рішення, дія чи бездіяльність порушують або утискають їхні права і свободи чи перешкоджають їх здійсненню, а тому потребують правового захисту в суді.

Для захисту своїх прав і свобод особа може звернутися до місцевого суду, як правило, за місцем проживання відповідача (особи, проти якої подається позов) або за місцем знаходження органу управління юридичної особи (підприємства, установи, органу, організації), яка, на думку особи, своїми діями порушила її права і свободи. Для цього необхідно подати позовну заяву або скаргу встановленого зразка, яку можна отримати безпосередньо у суді.

Таким чином, статтею 55 Конституції України закріплено фундаментальний принцип судового захисту всіх порушених прав людини і громадянина. Надання громадянам права на реалізацію судового захисту їх порушених конституційних прав є невід'ємним елементом законності у державі. Можливість отримати судовий захист порушеного чи оспорюваного суб'єктивного права чи охоронюваного законом інтересу є одним з найважливіших прав особи, що суттєво визначає її місце у суспільстві. Тому реалізація права на судовий захист має не тільки юридичне, але й суттєве соціально-політичне значення. Судовий захист надається кожному, хто має на нього право та потребує його. Будь-яка особа, що вважає своє право порушеним, має можливість звернутися за судовим захистом та доводити свою правоту.

Право, напевно, не мало б особливо важливого значення для суспільства та особи, якби не було забезпечене можливістю примусового здійснення, тобто реалізації права. Сутність судового захисту полягає в забезпеченні реальності правовідносин в суспільстві та надання їм сили державного примусу. Безпосередньо сам судовий захист являє собою

компетентне і безспірне визнання законності вимоги правового характеру, як правило, за допомогою державно-владного примусу відповідних осіб до реального виконання їх юридичних обов'язків.

5) Якими є основні засади та види судочинства в Україні

Історією світової цивілізації доведено, що рівень демократії в суспільстві визначається місцем суду в системі органів державної влади та його роллю в захисті прав та свобод людини і громадянина.

У VIII розділі Конституції України є важливе положення про те, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами.

Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Це означає, що право особи (громадянина України, іноземця, особи без громадянства, юридичної особи) на звернення до суду за вирішенням спору не може бути обмежене законом, іншими нормативно-правовими актами.

Метою правосуддя є вирішення конфліктів шляхом розгляду на судових засіданнях конституційних, цивільних, кримінальних, господарських та адміністративних справ з додержанням встановленої законом процесуальної форми.

Правосуддя чиниться шляхом судочинства на підставі принципів, закріплених у Конституції та законах України, з-поміж яких такі: законність – розгляд кримінальної, цивільної чи адміністративної справи здійснюється на основах, передбачених Конституцією й законами України у суворій відповідності до вимог процесуальних норм; прилюдність судового розгляду справи; змагальність і рівноправність сторін тощо. незалежність суддів і підпорядкування їх тільки закону;

Суд зобов'язаний поважати честь і гідність усіх учасників процесу і здійснювати правосуддя на засадах їх рівності перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших

переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак.

У Конституції зазначено, що судочинство в Україні здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

Важливе місце в судовій системі України належить Конституційному суду, що є єдиним органом конституційної юрисдикції. Він покликаний забезпечувати відповідність законів, окремих нормативно-правових актів Конституції України, а також охорону прав і свобод людини і громадянина шляхом розгляду справ про конституційність нормативно-правових актів та тлумачення їх змісту.

З письмовим клопотанням до нього щодо тлумачення Конституції та законів України з метою реалізації або захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина можуть звертатись громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи.

Мабуть, ви погодитеся, що для реалізації права людини і громадянина на судовий захист необхідно, щоб особа: 1) мала певний рівень правового виховання і правової культури; 2) сама бажала свого захисту. На жаль, не всі громадяни України обізнані зі своїми правами, не знають як захистити їх, вони не звикли до можливості судового захисту своїх прав і свобод і не використовують цей засіб в повній мірі. Це обумовлено й іншими причинами: нестабільним часто змінюваним законодавством, пороками судової системи, передусім, її корумпованістю, що породжується надмірним навантаженням та недофінансуванням її.

Важливе значення у ефективному здійсненні правосуддя відіграє незалежність та самодостатність суддів. Тільки незалежний суд може ефективно здійснювати покладені на нього завдання, справедливо вирішувати судові справи. Гарантії незалежності суддів закріплені статтями 126 та 129 Конституції України, а також нормами Закону України «Про статус суддів». Згідно із зазначеними статтями Конституції України незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією і

законами України. Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється. Судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону. Це означає, що незалежність суддів є невід'ємною складовою їхнього статусу та конституційним принципом організації та функціонування судів, а також професійної діяльності суддів, які при здійсненні правосуддя підкоряються лише закону.

Незалежність суддів забезпечується особливим порядком їх обрання або призначення на посаду та звільнення з посади; заборонаю будь-якого впливу на суддів; захистом їх професійних інтересів; особливим порядком притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності; забезпеченням державою особистої безпеки суддів та їхніх сімей; гарантуванням фінансування та належних умов для функціонування судів і діяльності суддів, їх правового і соціального захисту; заборонаю суддям належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, займатися за сумісництвом певними видами діяльності; притягненням до юридичної відповідальності винних осіб за неповагу до суддів і суду; суддівським самоврядуванням; заборонаю щодо суддів будь-яких дій незалежно від форми їх прояву з боку державних органів, установ та організацій, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, фізичних та юридичних осіб з метою перешкодити виконанню суддями професійних обов'язків або схилити їх до винесення неправосудного рішення тощо.

Судді при виконанні своїх обов'язків повинні бути доступними і діяти з повагою щодо осіб, які до них звертаються. Вони мають клопотатись про підтримку високого рівня компетентності, необхідної для вирішення справ у кожному конкретному випадку, оскільки від рішення судді залежить гарантія прав людини.

На сьогодні в Україні сформувалося кілька видів закріплених процесуальними кодексами процедур здійснення судової влади (форми судочинства), а саме: цивільне, господарське, адміністративне, кримінальне

та конституційне судочинство. Щоб детальніше розібратись куди має звертатись особа, чий права були порушені, розглянемо основні форми судочинства.

У порядку *цивільного судочинства* суди розглядають справи про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, а також з інших правовідносин, крім випадків, коли розгляд таких справ проводиться за правилами іншого судочинства. Законом може бути передбачено розгляд інших справ за правилами цивільного судочинства.

До *господарського суду* згідно з встановленою підвідомчістю господарських справ за захистом своїх порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів мають право звертатися підприємства, установи, організації, інші юридичні особи (у тому числі іноземні), громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності, а також державні та інші органи, громадяни, що не є суб'єктами підприємницької діяльності, у випадках, передбачених законодавчими актами України.

Завданням *адміністративного судочинства* є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень. До адміністративних судів можуть бути оскаржені будь-які рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень, крім випадків, коли щодо таких рішень, дій чи бездіяльності Конституцією чи законами України встановлено інший порядок судового провадження (стаття 2 Кодексу адміністративного судочинства).

Завданнями *кримінального судочинства* є охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть в ньому участь, а також швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний. Правосуддя в кримінальних справах здійснюється тільки судом. Ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за вироком суду й відповідно до закону.

До *конституційного провадження* відносяться прийняття рішень та надання висновків щодо: конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість; додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених статтями 111 та 151 Конституції України; офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Таким чином, у кожній формі судочинства закріплене конституційне право людини і громадянина на судовий захист порушених прав і свобод. Зазначені процедури здійснення судової влади відрізняються тільки сферою законодавства, під яку підпадають правовідносини, в яких виникло порушення.

Кожна людина, що звертається до суду за захистом своїх прав, законно розраховує на всебічний та швидкий розгляд справи, на компетентність, незалежність та неупередженість суду.

Держава і суспільство мають бути зацікавленими у якнайповнішому здійсненні прав і свобод громадян, їх юридичному забезпеченні, оскільки ці права і свободи слугують не тільки особистим інтересам кожного, а й спрямовані на організацію нормального життя суспільства, здійснення

перетворень на краще. Створення динамічної і ефективної судової влади в Україні – передумова стабілізації всієї державної системи, успішної інтеграції нашої держави в правове поле цивілізованих країн світу.

***б) Якими є завдання і повноваження Уповноваженого
Верховної Ради України з прав людини***

Державний захист прав людини покладається на Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, який здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожної людини на території України і в межах її юрисдикції. В деяких країнах ця посада носить назву «омбудсмен».

Метою парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина, що здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, є:

- захист прав і свобод людини та громадянина, гарантованих Конституцією України, законами та міжнародними договорами України;
- повага до прав людини і громадянина та їх дотримання органами державної влади та місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями та їх посадовими і службовими особами;
- запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина та сприяння поновленню порушених прав;
- сприяння приведенню законодавства України щодо прав і свобод людини і громадянина у відповідність з Конституцією України та міжнародними стандартами у цій галузі;
- поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва у галузі прав і свобод людини і громадянина;
- запобігання будь-яким формам дискримінації у питаннях реалізації людиною своїх прав і свобод;

- сприяння правовій поінформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

Головним способом реалізації Уповноваженим своїх контрольних функцій є процес розгляду звернень громадян України, іноземців та осіб без громадянства. Підставами для провадження справи та призначення перевірок Уповноваженим є відомості про порушення прав і свобод людини і громадянина, які він отримує за: а) зверненням громадян України, іноземців, осіб без громадянства чи їх представників; б) зверненням народних депутатів України; в) власною ініціативою.

Уповноважений приймає та розглядає звернення громадян України, іноземців, осіб без громадянства або осіб, які діють в їхніх інтересах. Як правило, такі звернення подаються Уповноваженому протягом року після вчинення порушення, а за виняткових обставин протягом двох років. При розгляді звернення Уповноважений відкриває провадження у справі про порушення прав і свобод людини і громадянина; роз'яснює заходи, які має вжити особа, яка подала звернення; направляє звернення в органи, до компетенції яких належить розгляд справи, та контролює розгляд цього звернення.

Звернення до Уповноваженого повинно бути в письмовій формі на державній мові або прийнятній для сторін. Надіслані до Уповноваженого звернення без зазначення його автора не розглядається. Всі звернення надсилаються поштою і реєструються в секретаріаті Уповноваженого. Уповноважений, отримавши звернення може: а) відкрити провадження у справі про порушення прав і свобод людини і громадянина; б) роз'яснює заходи, що їх має вжити особа, яка подала звернення Уповноваженому; в) направляє звернення за належністю в орган, до компетенції якого належить розгляд справи та контролює розгляд звернення; г) відмовляє в розгляді звернення.

Уповноважений за результатами розгляду справи може подати конституційне подання та подання до органів державної влади, органів

місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності та їх посадових і службових осіб.

7) Яку роль відіграють правозахисні організації в захисті прав людини

Правозахисні організації в Україні утворюються для здійснення діяльності щодо захисту фізичних і юридичних осіб від правопорушень та зловживань правом із боку суспільства, держави, місцевого самоврядування, недержавних об'єднань людей та окремих фізичних осіб.

Правозахисна діяльність має такі ознаки: а) це діяльність системи правозахисних організацій; б) ці організації можуть бути державними і недержавними; в) ця діяльність спрямована на надання кожній фізичній і юридичній особі правової допомоги; г) допомога, що надається спрямована на припинення порушень права, недопущення зловживання правом, притягнення винних до юридичної відповідальності, відновлення порушеного права, відшкодування збитків завданих порушенням права.

Державними правозахисними організаціями є органи юстиції, органи захисту прав споживачів, Уповноважений Верховної Ради України із прав людини, міжурядові правозахисні організації.

Недержавними правозахисними організаціями є: а) адвокатура; б) недержавні нотаріуси; в) інші правозахисні недержавні організації; г) міжнародні неурядові правозахисні організації.

Як державні так і не державні правозахисні організації спрямовують свою діяльність на надання кожній людині та юридичній особі правової допомоги. Така правова допомога надається з метою припинення порушень права, недопущення зловживання правом, притягнення винуватих осіб до юридичної відповідальності, відновлення порушеного права, відшкодування збитків завданих порушенням права.

Хоча обов'язок забезпечувати права людини покладено на держави, багато неурядових організацій слідкують в Європі та в світі за тим, щоб права людини стверджувалися, розвивалися й захищалися.

Додайте до вивченого...

I. Опрацюйте фрагменти документів, виконавши послідовно такі завдання:

- 1) прочитайте фрагмент й укажіть назву документа, до якого він належить;*
- 2) співвіднесіть кожний документальний фрагмент з текстом підручника, який він може проілюструвати;*
- 3) віднайдіть (підкресліть) у тексті кожного фрагмента кілька (не більше трьох) чільних слів, що безпосередньо пов'язані з проблемою, яка розглядалась на уроці;*
- 4) доберіть до цих слів з тексту підручника їх пояснення чи спробуйте пояснити їх значення самостійно;*
- 5) порівняйте результати своєї роботи з результатами роботи своїх однокласників.*

Із статті 34 Протоколу № 11 Європейської конвенції. Суд може приймати від будь-якої особи, неурядової організації чи групи осіб заяви про порушення однієї з Високих Договірних Сторін прав, викладених у Конвенції чи протоколах до неї. Високі Договірні Сторони зобов'язуються не перешкоджати ніяким способом ефективному здійсненню цього права.

Із статті 26 Конвенції про захист прав людини й основних свобод. Комісія може приймати справу до розгляду, тільки якщо були використані усі внутрішні засоби захисту, і розглядати справу відповідно до загально визнаних норм міжнародного права і лише протягом шести місяців з дати винесення остаточного рішення національними органами.

Із статті 1 Закону України «Про звернення громадян». Громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадовим особам відповідно до їхніх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами і пропозиціями, що стосуються їхньої статутної діяльності, чи заявою

клопотанням про реалізацію своїх соціально-економічних, політичних і особистих прав і скарг про їхнє порушення.

Із статті 55 Конституції України. Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Зі статті 8 Загальної Декларації прав людини. Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами у випадку порушення його основних прав, наданих йому конституцією або законом.

Зі статті 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Усі особи є рівними перед судами і трибуналами. Кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, що висовується проти нього, або при визначенні його права і обов'язків у будь-якому цивільному процесі, на справедливий і прилюдний розгляд справи компетентним, незалежним судом, створеним на підставі закону.

II. Прочитайте додаткові тексти й дайте відповіді на питання до них.

A. Визначить, у чому полягає значення інституту омбудсмена.

Хто такий омбудсмен

Слово «омбудсмен» походить від шведського ombudsman - «представник», в нашу мову ввійшло з англійської, звідси – мен. У деяких державах це – посадова особа, на яку покладаються функції контролю за дотриманням законних прав та інтересів громадян у діяльності органів виконавчої влади та посадових осіб. Офіційні назви посади в різних країнах різняться.

Уперше посаду «парламентського омбудсмена» заснована риксдагом Швеції в 1809 році згідно з прийнятою в цьому році конституцією.

Довгий час ідея створення посади омбудсмена не була прийнята в інших правових системах, крім шведської. Однак з плином часу пост омбудсмена був уведений за шведським зразком й у інших країнах Північної Європи: в 1919 році у Фінляндії, в 1952 році в Норвегії, роком пізніше в Данії. Першим неєвропейським державою, що ввела таку посаду стала Нова Зеландія в 1962 році. Сьогодні майже в 100 країнах усього світу омбудсмени стоять на сторожі прав і свобод людини. Інститут омбудсманів (народних захисників) діє, як правило, при парламентах і органах місцевого самоврядування. Він розглядає скарги громадян щодо порушення їх прав з боку державних органів. У Колумбії, наприклад, омбудсман діє під керівництвом Генерального прокурора.

Коло повноважень омбудсмана у різних країнах не є однаковим. В Іспанії він, крім захисту прав і свобод людини, здійснює нагляд за діяльністю адміністративних органів, у Франції – оцінює застосування законів з точки зору справедливості, а в Намібії ще й розслідує скарги про надмірне використання природних ресурсів. У цілому інститут омбудсманів – це позаюрисдикційний контроль за тим, чи не порушує адміністративна (або будь-яка інша) практика права людини.

У більшості держав будь-якому громадянину надається право безпосередньо звернутися до омбудсмана. У Франції таке звертання є можливим через свого депутата або сенатора. Омбудсман діє не лише за скаргами громадян, але й за власною ініціативою.

Б. Прочитайте фрагмент інтерв'ю голови однієї з неурядових правозахисних організацій. У чому на його думку головне завдання таких організацій?

Правозахисник – це, в першу чергу, демократ, гуманіст і легіст або законник, якщо вам так ближче. Що стосується його діяльності, то вона передбачає дії, спрямовані на захист особистої гідності людини, прав меншин (незалежно, яких меншин – національних, сексуальних тощо), екологічних

прав і т. д. Існують права людини, закріплені законодавчо, навіть якщо людина про них не знає. Правозахисник повинен не лише відстоювати ці права, захищаючи людину перед бюрократичною машиною, а й роз'яснювати громадянам, що вони можуть, а чого не можуть робити. Інший важливий момент у правозахисній системі – це вміння використовувати право кожного громадянина контролювати дії держави, тобто знати, як, наприклад, формується державний бюджет, адже коли я плачу податки, то я хочу і маю право знати, куди ці гроші витрачаються. Правозахисники повинні стежити і за дотриманням законності, навіть коли дії посадових осіб, спрямовані на порушення законодавства, не зачіпають безпосередньо інтересів громадян. Скажімо, посадовець усупереч Конституції суміщає дві посади. Нібито пересічному громадянину від цього не стає ні гірше, ні краще. Але ж таким чином створюється прецедент. За малим (нібито) порушенням обов'язково буде порушення більше. Що ж виходить? Перед Законом ми всі рівні, але реально деякі з нас трохи «рівніші»? Дуже важливо, щоби держава, яка за визначенням є апаратом насильства, все ж таки давала змогу своїм громадянам висловлювати в цивілізованій спосіб невдоволення її діями. Ми досі не можемо відійти від радянської системи, коли будь-яка критика влади чи невдоволеність її діями каралися. Людина має право бути вільною.

Олег Заверуха

Застосуйте вивчене...

I. Чому закон є головним інструментом забезпечення прав і свобод людини та громадянина?

II. Складіть схему «Державні органи у захисті прав і свобод людини і громадянина». До зазначених у тексті підручника органів додайте у схему й інші елементи, наприклад, правоохоронні органи, Президент України, прокуратура та ін.. Для цього скористайтеся інформацією з додаткової літератури чи сайтів мережі Інтернет.

III. Прочитайте поради щодо звернень громадян до органів державної влади і місцевого самоврядування. Розгляньте зразок типової заяви (звернення) та підберіть інформацію, що вам знадобиться для її написання. Об'єднайтеся у малі групи та визначить проблему, щодо якої ви складатимете звернення. Підготуйте заяву до органів державної влади чи місцевого самоврядування для вирішення визначеної вами проблеми. Презентуйте результати роботи групи у загальному колі.

Звертаючись із заявою, скаргою чи пропозицією до органів державної влади і місцевого самоврядування, слід пам'ятати, що:

- звернення має бути адресоване органам державної влади і місцевого самоврядування, установам, організаціям, посадовим особам, які уповноважені розглядати порушені у зверненні питання;
- якщо вирішення питання не входить до їх компетенції, вони мають у п'ятиденний термін переслати звернення за належністю відповідному органу чи посадовій особі й повідомити про це громадянина, який його подав;
- у зверненні зазначається прізвище, ім'я, по-батькові заявника та місце його проживання;
- письмове звернення, в якому відсутня така інформація, а також таке, з якого неможливо встановити авторство, визнається анонімним і розгляду не підлягає;
- у зверненні викладається суть порушеного питання (зауваження, пропозиції, заяви або скарги), прохання чи вимоги;
- якщо у зверненні бракує даних, необхідних для прийняття органом чи посадовою особою обґрунтованого рішення, воно в той же день повертається громадянинуві з відповідними роз'ясненнями;
- письмове звернення підписується заявником із зазначенням дати.

Зразок заяви

До _____

Прізвище, ім'я, по батькові заявника _____

_____

_____ рік народження

мешкаю за адресою : _____

_____

дом. і служ. тел. _____

інше _____

Заява (обсяг не більш 1-2 сторінок):

I. Чітке викладення обставин, за яких було порушене право заявника; формулювання одного питання чи проблеми; терміни вчинених у справі дій; найменування органу або посадової особи, що порушили вказане право; найменування органу або посадової особи, до яких звертався заявник по допомогу; опис форм, у яких допомога надавалася; зміст і терміни прийнятих органами і посадовими особами рішень із зазначеної проблеми.

II. Формулювання прохання на підставі викладеного: чітке зазначення його змісту; органу, якому воно адресоване; можливі (на погляд заявника) дії цього органу; обґрунтування позиції заявника; по можливості - посилення на норми чинного законодавства.

III. Додаток: копії всіх документів по суті проблеми.

Дата

підпис заявника

(прізвище та ініціали)

IV. Розгляньте зразок петиції, що подається до Європейського суду з прав людини. Складіть скаргу-звернення щодо реальної (із сайту Європейського Суду з прав людини) чи вигаданої вами історії порушення прав людини.

Заява

I. Сторони

A. Заявник

1. Прізвище

2. Ім'я, по батькові

3. Громадянство

4. Рід занять
5. Дата і місце народження
6. Постійна адреса
7. Номер телефону
8. Адреса місця, де проживає у даний момент
9. Прізвище, ім'я, по батькові представника
10. Рід занять представника
11. Адреса представника
12. Номер телефону представника

В. Висока сторона, що домовляється

13. Назва країни, проти якої подано заяву _____

II. Опис фактів

14. _____

III. Опис ймовірних порушень положень Конвенції і/або протоколів, аргументи на підтвердження

15. _____

IV. Заява (відповідно до ст. 35 (1) Конвенції)

16. Остаточне рішення _____
17. Інші рішення (в хронологічному порядку) _____
18. Чи існують будь-які інші засоби внутрішнього захисту, які ви ще не використали? Якщо так, поясніть, чому вони Вами не були використані? _____

У. Виклад предмету заяви і попереднього розміру справедливого відшкодування

19. _____

VI. Заява щодо процедур в інших міжнародних інстанціях

20. Чи подавали Ви скарги в інші міжнародні інстанції для розслідування чи врегулювання? Якщо так, опишіть деталі.

VII. Перелік документів, що додаються

21. а) _____

б) _____

в) _____

УІІІ. Декларація і підпис

22. Я свідомо заявляю, що всі надані у цій заяві відомості є точними.

Країна і місто _____

Дата _____

Підпис заявника і/або його представника _____

Висловіть думку....

I. Яку роль відіграє судова влада у захисті прав і свобод людини та громадянина?

II. Як, на вашу думку, можна розцінити діяльність наднаціональних судових установ: як надзвичайно важливий механізм захисту прав і свобод людини чи як втручання у внутрішні справи держави?

III. Прочитайте наведену інформацію та визначте, до якої точки зору приєдналися б ви? Чому? Об'єднайтеся в малі групи, оберіть одну спільну позицію та аргументуйте її. Підготуйтеся до її презентації класу.

Одним із засобів міжнародного захисту прав людини є так звана гуманітарна інтервенція – насильницьке вторгнення однієї держави на територію іншої з метою захисту людей від загрози їхньому життю, негуманного і жорстокого поводження чи переслідування. Історія зовнішньої політики і міжнародного права знає вдосталь таких прикладів: інтервенція Індії в Бангладеш для допомоги народу у самовизначенні (1971), дії Бельгії в Конго (1960), введення в'єтнамських військ у Камбоджу (1978), інтервенція США у Гренаду (1983) і Панаму (1989) та інші.

У сучасному міжнародному праві існують різні точки зору щодо гуманітарної інтервенції як засобу міжнародного захисту прав людини:

1) гуманітарна інтервенція – правомірна і припустима без обмежувальних умов;

- 2) насильницька інтервенція, спрямована на захист прав людини іншої держави, може бути здійснена лише за виняткових обставин (але чіткі критерії правомірності гуманітарної інтервенції не визначені);
- 3) до набрання сили Статутом ООН гуманітарна інтервенція була цілком сумісна з міжнародним правом, але в наш час вона є порушенням статті 2(4) Статуту ООН щодо заборони використання сили;
- 4) гуманітарну інтервенцію слід заборонити, надавши перевагу гуманітарним силовим акціям ООН, що здійснюються на підставі резолюції Ради Безпеки ООН та під її егідою.

IV. Прочитайте слова французького імператора початку XIX століття Наполеона Бонапарта, винесені на початок теми в якості епіграфа, та висловіть власне ставлення до них. Доберіть у тексті підручника речення, що допоможе прояснити зміст наведеного висловлювання.

Підсумуйте...

I. Поверніться до даних вами відповідей на запитання на початку обговорення поставленої проблеми. Чи змінилось ваше розуміння тих чи тих термінів і понять? Як тепер ви поясните їх?

II. У групах чи індивідуально складіть тези-резюме до вивченої проблеми, запишіть їх та представте класу. Які питання у вас виникли після обговорення та аналізу проблеми «Як захистити свої права, свободи та законні інтереси»? Про що ви б хотіли дізнатися більше?

Підбиваємо підсумки вивчення курсу

«Права людини в Україні»

Проведіть підсумкове заняття з курсу, обговоривши питання й виконавши завдання, подані нижче. Разом з усім класом виконайте проект «Створюємо збірку «Мої і Твої Права». Включіть до цієї збірки найкращі ваші твори, роздуми, дослідження з курсу «права людини в Україні».

Використайте матеріали збірки для проведення тематичних заходів чи розмістіть ці матеріали на сайті вашого навчального закладу.

Обговорюємо, дискутуємо, досліджуємо...

Чи важливі знання прав і свобод людини

Завдання I. Заповніть анкету, подану в додатку I. Які питання виявилися для вас легкими, а які викликали труднощі? Якщо виникне бажання, представте найбільш цікаві питання й ваші відповіді на них класу.

Порівняйте ваші відповіді на запитання анкети на початку вивчення курсу і зараз. Які думки і почуття викликала у вас ця робота? Як ви думаєте, для чого ви це робили? Які нові знання й навички ви здобули? Якими новими міркуваннями збагатилися ваші уявлення про права і свободи людини?

Завдання II. Оберіть одну з вивчених у курсі тем. Пригадайте питання, що розглядалися в цій темі. Складіть до цієї теми власну казку. Наприклад, за головних героїв можна взяти маленьку людину і Державу. Пам'ятайте, що у казці завжди перемагають Добро і Справедливість.

*Представте свою казку класові. Додайте усі казки у вашу збірку «**Мої і Твої права**» чи розмістіть їх на сайті свого навчального закладу.*

Завдання III. Проведіть міні-дослідження «**Україна і міжнародні організації**». Розгляньте зв'язки, які існують між правами людини у вашій країні та міжнародними організаціями. Об'єднайтеся у групи та дослідіть такі питання:

Коли Україна вступила до Організації Об'єднаних Націй?

Коли Україна підписала Загальну декларацію прав людини?

Які інші важливі документи ООН з прав людини ратифіковані Україною?

Коли Україна стала членом Ради Європи?

Які були причини вступу нашої держави до Ради Європи?

Коли Україна підписала та ратифікувала ЄКПЛ і протоколи до неї?

Які інші міжнародні зобов'язання в галузі прав людини взяла на себе наша держава?

Завдання ІУ. Виконайте міні-проект «**Ваше ставлення до прав людини**».

1. Ознайомтеся з одним із висловлювань щодо прав людини, поданих нижче, і висловіть свою згоду чи незгоду щодо нього, ставши біля відповідного напису «згоден/згодна», «не згоден/не згодна». Кожен має визначитися. Після цього поясніть мотиви свого вибору. Ви може змінити свою позицію у разі, якщо аргументи протилежної сторони вас переконують.

Приклади можливих суперечливих висловлювань:

- ✓ Права людини існують як ідеали, вони не мають конкретних реалізацій.
  - ✓ Права людини розвиваються. Це означає, що вони ніколи не можуть бути усталеними.
  - ✓ Молоді не потрібно розповідати про права людини. Лише дорослі повинні дотримуватись прав людини.
  - ✓ Нам не потрібна Європейська конвенція з прав людини, тому що ті самі ідеї є в конституції нашої країни.
  - ✓ Чоловіки мають більше прав людини, ніж жінки.
  - ✓ Права людини – це розкіш, яку можуть дозволити собі лише заможні країни.
  - ✓ Ви не можете користуватись правами людини, коли у вас немає чого їсти.
  - ✓ Нам не потрібно захищати свої права людини. Це справа держави.
  - ✓ Не потрібно захищати людські права наркоманів, тому що вони порушують закон.
  - ✓ Хворим на СНІД права ні до чого, вони скоро помруть.
2. У такому ж порядку розгляньте всі підготовлені до заняття висловлювання.
3. Після того, як всі висловлювання будуть обговорені, поверніться до кожного з них знову. Змініть формулювання кожного з висловлювань таким чином, щоб усі могли з ним погодитись, залишаючи без змін його зміст.

4. Підведіть підсумки дискусії за питаннями: *Чому важко було дійти згоди щодо деяких висловлювань? Чи хвилюють учасників одні питання сильніше, ніж інші? Обговоренню яких питань ви б хотіли приділити більше часу?*

5. За результатами обговорення напишіть короткий твір-роздум «Чи важливі знання про права людини для мене особисто».

Представте свій твір класові. Додайте усі твори у вашу збірку «Мої і Твої Права» чи розмістіть їх на сайті свого навчального закладу.

Обговорюємо, дискутуємо, досліджуємо...

Як захистити свої права та законні інтереси

Завдання I. Проведіть міні – дослідження: до яких органів, установ, організацій по захист своїх прав та інтересів зверталися ваші батьки, інші дорослі члени родини, ваші знайомі?

Чи вдалося їм досягти бажаних результатів? Якщо так, то яких саме? Якщо ні, то чому?

Завдання II. Проведіть міні-дослідження «**Захист прав громадян України в Європейському суді**». На сайті Європейського суду ознайомтеся з будь-якою справою, порушеною за зверненнями громадян України.

У чому саме полягало порушення конкретного права людини. Як була вирішена справа? Коротко запишіть цю інформацію й представте її класу.

Завдання III. Виконайте міні-проект «**Правозахисники та правозахисні організації**».

A. З'ясуйте, які неурядові правозахисні організації активно представлені в Україні. *Яка мета їхньої діяльності? Чим вони займаються? Чи є правозахисні організації у вашому регіоні?*

Щоб дізнатися більше про діяльність правозахисних організацій, надішліть лист до однієї з них та запросіть членів цієї організації на організовану вами зустріч. Підготуйте заздалегідь питання для інтерв'ювання учасників зустрічі.

Б. Поцікавтеся діяльністю відомих у світі правозахисників. Підготуйте короткий нарис про одного з них.

Представте свій нарис класові. Додайте усі нариси у вашу збірку «Мої і Твої Права» чи розмістіть їх на сайті свого навчального закладу.

Завдання ІУ. На завершення осмисліть свої враження від курсу. Методом вільного письма напишіть 10-хвилинне есе «Чи є обізнаність у сфері прав людини запорукою життєвого успіху». Пам'ятайте, що головне правило вільного письма – писати, не зупиняючись, не переривати й не виправляти.

Представте своє есе класові. Додайте усі есе у вашу збірку «Мої і Твої Права» чи розмістіть їх на сайті свого навчального закладу.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Анкета для учнів і учениць

Шановні діти! Це анкетування проводиться з метою дізнатись більше про Ваше ставлення до проблем прав і свобод людини в Україні. Майте на увазі, що це – не тест, і що ніяка відповідь не може вважатися вірною або невірною.

Заповніть цю анкету зараз. Анкета вміщує запитання, пов'язані з вашою громадянською позицією, практикою навчання в класі, а також думками відносно участі в обговореннях проблем прав людини в демократичному суспільстві. Заповнення цієї анкети вимагає не більше 20-25 хвилин.

I. Відповідаючи на наступні запитання, подумай про те, з чим Ти стикаєшся в школі

	<i>Ніколи</i>	<i>Рідко</i>	<i>Іноді</i>	<i>Часто</i>
а. Представляючи історичні або політичні події, вчителі приділяють увагу питанням прав і свобод людини	☐	☐	☐	☐
б. У школі проводяться позакласні заходи, присвячені правам і свободам людини і громадянина	☐	☐	☐	☐
в. Я можу знайти інформацію з проблем прав і свобод людини в шкільній бібліотеці	☐	☐	☐	☐
г. На батьківських зборах мої батьки обговорюють з педагогами проблеми дотримання і захисту прав і свобод дитини	☐	☐	☐	☐

II. У цьому розділі вміщується кілька висловлень щодо проблем у галузі прав і свобод людини і громадянина, а також Твоєї особистої думки з цих проблем

	<i>Повністю не згоден/ не згодна</i>	<i>Не згоден/ Не згодна</i>	<i>Згоден згодна</i>	<i>Повністю згоден/ згодна</i>
а. Я знаю більше про права і свободи людини і громадянина, аніж більшість моїх однолітків	☐	☐	☐	☐
б. Коли обговорюються питання щодо прав і свобод людини, мені зазвичай є що сказати	☐	☐	☐	☐
в. Я здатен/здатна розуміти більшість соціальних і політичних проблем суспільства, пов'язаних з правами і свободами людини	☐	☐	☐	☐
г. Мене цікавлять проблеми, пов'язані з правами і свободами людини	☐	☐	☐	☐

	<i>Повністю не згоден/ не згодна</i>	<i>Не згоден/ Не згодна</i>	<i>Згоден згодна</i>	<i>Повністю згоден/ згодна</i>
а. Права людини існують як ідеали, вони не мають конкретної реалізації	☐	☐	☐	☐
б. Права людини розвиваються. Це означає, що вони ніколи не можуть бути усталеними	☐	☐	☐	☐
в. Молоді не потрібно розповідати про права і свободи людини. Лише дорослі повинні дотримуватись їх і опікуватись правами людини	☐	☐	☐	☐
г. Права людини - це розкіш, яку можуть дозволити собі лише заможні люди країни	☐	☐	☐	☐
д. Нам не потрібно захищати свої права і свободи людини. Це справа держави	☐	☐	☐	☐

III. У цьому розділі ми хотіли б дізнатися про те, з ким Ти спілкуєшся про права і свободи людини, дитини

<i>Я обговорюю проблеми прав і свобод людини, дитини в Україні з ...</i>	<i>Ніколи</i>	<i>Рідко</i>	<i>Іноді</i>	<i>Часто</i>
А. ...своєю родиною	☐	☐	☐	☐
Б. ...своїми близькими друзями	☐	☐	☐	☐
В. ...своїми знайомими	☐	☐	☐	☐
Г. ...людьми, думки яких відрізняються від моїх	☐	☐	☐	☐

<i>Я неохоче спілкуюсь про соціальні та політичні проблеми, пов'язані з правами людини, дитини тому, що ...</i>	<i>Ніколи</i>	<i>Рідко</i>	<i>Іноді</i>	<i>Часто</i>
а ... я не люблю суперечок	☐	☐	☐	☐

б ... я боюсь показати себе невігласом	☐	☐	☐	☐
В... це породжує вороже ставлення до мене	☐	☐	☐	☐
г ... мене хвилює, що люди подумують про мене	☐	☐	☐	☐

IV. У цьому розділі нас цікавить те, як Ти налаштований/налаштована реалізувати і захищати права і свободи людини в майбутньому

<i>Коли я стану дорослим/дорослою, я буду...</i>	<i>Повністю не згоден/згодна</i>	<i>Не згоден/не згодна</i>	<i>Згоден/згодна</i>	<i>Повністю згоден/згодна</i>
а ...голосувати на виборах	☐	☐	☐	☐
б ...приймати активну участь в вирішенні соціальних питань, що впливають на мою місцеву громаду	☐	☐	☐	☐
в ... приймати активну участь в вирішенні політичних питань держави	☐	☐	☐	☐
г ...приймати участь у програмах допомоги нужденним людям (збір продуктів харчування й одягу, робота в притулку для безпритульних)	☐	☐	☐	☐
д ...контактувати з державними органами та службовцями для того, щоб висловити їм свої погляди на проблеми прав і свобод людини	☐	☐	☐	☐

V. У цьому розділі нас цікавить те, чи Ти налаштований/налаштована вивчати курс про права і свободи людини і громадянина

	<i>Повністю не згоден/не згодна</i>	<i>Не згоден/Не згодна</i>	<i>Згоден згодна</i>	<i>Повністю згоден/згодна</i>
а. Я б із задоволенням обрав/обрала курс про права і свободи людини в 10-му (11-му) класі, бо мене цікавить ця проблема	☐	☐	☐	☐
б. Я оберу курс про права людини, якщо вступлю до класу суспільного профілю	☐	☐	☐	☐
в. Я хочу продовжити вивчати теми з прав людини в межах окремого курсу, бо подібний курс я відвідував/відвідувала в 9 (8)-му класі	☐	☐	☐	☐
в. Я оберу курс про права людини, бо це підвищить мій загальний культурний рівень	☐	☐	☐	☐
г. Я хочу дізнатись більше про права людини, бо мало про це знаю з предметів 9-го класу	☐	☐	☐	☐
д. Я б відвідував/відвідувала курс з прав людини, якщо його вестиме мій улюблений вчитель	☐	☐	☐	☐
е. Питання про права людини можна включати	☐	☐	☐	☐

в інші предмети й не варто запроваджувати
окремий курс

є. Гаяти час на вивчення прав людини не має
сенсу, бо в нашій державі вони зазвичай
порушуються

Дякуємо за заповнення цієї анкети!

Додаток 2

Основні методи, що можуть використовуватися на уроках курсу

Читання з позначками

Цей спосіб дає можливість порівняти очікування від інформації з результатами читання. Вам треба уважно читати текст і одночасно позначати його частини в залежності від рівня свого попереднього знайомства з інформацією, що вміщує текст.

Під час читання ви маєте позначати окремі фрагменти тексту такими позначками: значком + (плюс) те, що вам добре відомо; значком – (мінус) те, що для вас зовсім нове і ви про це не знали; значком ! (знак оклику) найбільш важливі для вас думки; значком ? (знак питання) ті положення, які ви б бажали прояснити, задати запитання щодо них вчителю або учням класу.

Після читання обов'язково обговоріть усі поставлені вами позначки.

Читання в парах

Об'єднайтеся в пари. Нехай один з пари прочитає в голос абзац тексту та підведе одним-двома реченнями підсумок (резюме) того, про що говориться в ньому, відповівши на питання: про що йшлося? Інший з пари має поставити 1–2 запитання до прочитаного. Ці запитання записуються й обидва учні намагаються відповісти на них. Далі другий з пари читає, а перший ставить запитання. Обмін ролями відбувається до кінця читання.

По завершенню читання всього тексту пари презентують класу найбільш цікаві питання й ті, на які їм не вдалося знайти відповідь. Ці питання обговорюються у загальному колі.

Залишіть за мною останнє слово

Працюючи в парах, прочитайте текст та оберіть найбільш важливий, на вашу думку, уривок (один –два абзаци), запишіть його або позначте в тексті посібника. Підготуйте до нього коментар, відповідаючи на такі і подібні запитання: які думки викликав цей уривок? чому це важливо? чи можна піддіти це сумніву?

По завершенню роботи представник від пари зачитує класу обраний уривок. Інші учні коментують його. Вислухавши всі думки, той, хто представляє, виголошує заздалегідь підготовлений парою коментар. За ним, таким чином, залишається останнє слово.

Робота в парах

Робота в парах дозволить вам набути навичок співробітництва, оволодіти уміннями висловлюватись та активно слухати. Організуйте свою діяльність таким чином:

- 1) прочитайте надане завдання та інформацію щодо його виконання;
- 2) визначте, хто говоритиме першим;
- 3) висловіть свої думки, погляди на проблему по черезно;
- 4) сформулюйте спільну для пари думку;
- 5) визначте, хто від пари представлятиме результати роботи класу та підготуйтеся до презентації.

Для ефективного спілкування в парах необхідно: 1) звернути увагу на мову тіла: сідати слід обличчям до того, з ким говорите, нахилийтеся вперед, встановить контакт очима; 2) допомагати співрозмовникові говорити, використовуючи звуки та жести заохочення – кивок головою, доброзичливу посмішка, слова «так-так»; 3) у разі необхідності, задавати уточнюючі запитання, тобто ті, які допомагають прояснити ситуацію, уточнити інформацію, наприклад: «ти маєш на увазі, що...», «як я правильно зрозумів...»; 4) під час висловлювання говорити чітко, по суті справи,

наводити приклади й пояснювати свої думки. Під час активного слухання не слід: 1) давати поради; 2) змінювати тему розмови; 3) оцінювати співрозмовника; 4) перебивати того, хто говорить; 5) розповідати про власний досвід.

Робота в малих групах

Після того, як вчитель об'єднає вас у малі групи й надасть вам завдання, ваша група за визначений час має виконати це завдання та представити результати своєї роботи класу. Організувати роботу в парах допоможуть такі правила:

- 1) швидко розподіліть ролі в групі - визначте, хто буде виконувати такі ролі:
  - а) головуєчий:* зачитує завдання групи; організовує порядок виконання; пропонує учасникам групи висловлюватися по черезно; заохочує групу до роботи; підбиває підсумки роботи групи;
  - б) секретар:* веде коротко і розбірливо записи результатів роботи групи; як член групи має бути готовим висловити думку групи при підбитті підсумків або допомогти доповідачеві;
  - в) посередник:* стежить за часом; заохочує групу до роботи;
  - г) доповідач:* чітко висловлює думку, до якої дійшла група; доповідає про результати роботи групи перед класом;
- 2) починайте висловлюватись спочатку за бажанням, а потім усі по черзі;
- 3) слідуйте правилам активного слухання, не перебивайте одне одного;
- 4) обговорюйте ідеї, а не особистості учнів, які їх висловили;
- 5) утримуйтеся від оцінок та образ учасників групи.
- 5) намагайтеся дійти спільної думки. Пам'ятайте, що інколи окремі члени групи можуть мати особливу думку й вона має право на існування.

Обговорення в загальному колі

Це гарна нагода виявити позиції з певної проблеми або із суперечливого питання. Для того, щоб воно було відвертим, необхідно створити в класі атмосферу довіри та взаємоповаги. Тому слід знати правила проведення такого обговорення і дотримуватися їх:

- 1) говоріть по черзі, не перебивайте того, хто говорить. Для організованого обговорення піднімайте руку чи використовуйте уявний мікрофон;
- 2) слухайте всіх, хто говорить, і не повторюйте думки, ідеї, які вже були висловлені;
- 3) якщо у вас виникне бажання приєднатися до думки, що вже була виголошена, заявіть про це чітко та підтвердіть свої свою позицію новим прикладом чи фактом;
- 4) будьте лаконічними і будуйте висловлювання логічно;
- 5) ставтеся з повагою до думок і висловлювань усіх учасників обговорення;
- 6) намагайтеся заохочувати до участі в обговоренні інших учнів;
- 7) якщо ваша позиція вже висловлена і аргументована, утримайтеся від участі в обговоренні до наступного разу.

Уявний мікрофон

«Мікрофон» надає можливість кожному сказати щось швидко, коротко, по черзі, відповідаючи на запитання або висловлюючи свою думку чи власну позицію. Правила проведення такі:

- 1) говорити має той, у кого символічний мікрофон;
- 2) виголошене не коментується й не оцінюється;
- 3) коли хтось говорить, інші учасники не мають права перебивати.

Імітація (розігрування ситуації у ролях, рольова гра)

Мета імітації чи розігрування ситуації у ролях - визначити власне ставлення до конкретної життєвої ситуації, набути досвіду поведінки в подібній ситуації через гру, виконання ролі, що наближена до реальної життєвої ситуації. Це допомагає вчитися через досвід та почуття. Якщо ви берете участь у імітації чи рольовій грі, ви маєте:

- 1) чітко дотримуватися визначеної вам ролі;
- 2) намагатися слухати інших учнів та вчителя;
- 3) під час виконання ролі не коментувати дії інших учасників;

- 4) намагатися поставитися до своєї ролі як до реальної життєвої ситуації, в яку ви потрапили;
- 5) вийти з ролі по закінченню розігрування (імітації);
- б) брати участь в аналізі того, що відбулося.

Два, чотири, всі разом

Цей метод дає можливість обговорити кілька ідей, положень, що виникли в процесі індивідуальної роботи, та виробити спільну думку всіх учасників щодо цих ідей.

Оберіть тему для обговорення. Індивідуально сформулюйте питання, положення, ідеї для обговорення, дискусії чи аналізу гіпотетичної ситуації. Об'єднайтеся у пари й обговоріть свої ідеї одне з одним. Визначить час на висловлення кожного в парі та час для спільного обговорення проблеми/питання. Як результат роботи в парі оберіть узгодженим рішенням 2–3 спільні для вас ідеї чи положення. Пам'ятайте, що у парі обов'язково має бути досягнута згода (консенсус) щодо цього.

Об'єднайтеся парами в четвірки. Тепер учотирьох обговоріть попередньо узгоджені у парах рішення/ідеї щодо поставленої проблеми/питання. У четвірках, як і в парах, прийняття спільного рішення є обов'язковим - ви маєте знав обрати 2–3 ідеї чи положення, з якими погоджуються всі четверо членів групи.

Якщо не бракуватиме часу, з двох четвірок утворіть групу у кількості восьми осіб). Продовжить обговорення у тому самому форматі. По завершенню групової роботи кожна четвірка (вісімка, якщо є час) має представити свої ідеї класу.

Під час цієї презентації складіть загальний перелік ідей чи положень, що надійшли від груп, та запишіть його на великому аркуші паперу або на дошці. Відтепер можна перейти до колективного обговорення проблеми. Якщо необхідно, прийміть єдине спільне рішення шляхом голосування.

Займіть позицію

Цей вид діяльності допоможе вам з'ясувати, які позиції та думки можуть існувати щодо спірного питання, винесеного на розгляд. Кожний матиме можливість висловитися, продемонструвати різні думки з теми, обґрунтувати свою позицію, знайти і висловити найбільш переконливі аргументи, порівняти їх з аргументами інших.

Якщо в процесі обговорення вас переконали, ви можете перейти на іншу позицію в будь-який час, прояснити, чому ви так зробили, та дати оцінку висловлюванням інших учнів та учениць. Порядок проведення:

- 1) учитель оголошує тему та пропонує висловитися з неї;
- 2) кожний займає місце (стає) біля відповідного його позиції плакату з написом «так», «ні», «не знаю/це складне для мене питання»;
- 3) підготуйтеся до обґрунтування своєї позиції: індивідуально чи в групі своїх однодумців підберіть кілька найбільш сильних аргументів, що можуть переконати інших;
- 4) висловіть свої аргументи класу за допомогою прес-методу (чи іншого, відомого вам методу);
- 5) уважно вислухайте позиції та аргументи інших учасників обговорення;
- 6) якщо після обговорення дискусійного питання ви змінили свою точку зору, перейдіть до іншого плакату й поясніть причину свого переходу, а також назвіть найбільш переконливу ідею або аргумент сторони, до якої ви приєдналися.

Якщо ви обговорюєте проблему із заданої позиції/ролі, то у такому випадку порядок роботи може бути наступним.

- 1) отримайте роль в питанні, що розглядається; продумайте, яку позицію може зайняти така людина («так», «ні», «не знаю») та які аргументи вона може навести на захист своєї позиції;
- 2) займіть місце біля відповідного плакату. Там разом з вами опиняться інші учні. З'ясуйте, хто саме тут стоїть (які ролі виконують учасники), якими аргументами вони керувалися, займаючи саме таку позицію;

- 3) представте класу склад вашої групи та аргументи кожного з її членів;
- 4) якщо після виголошення аргументів усіма учасниками трьох груп хтось змінить свою точку зору, він може перейти до іншої групи, пояснивши причини та назвавши ідею/аргумент, що його переконали змінити позицію.

По завершенню дискусії виголосіть власну думку щодо поставленого питання чи проблеми. Обговоріть у загальному колі, що змінилось у вашій позиції, коли вам була запропонована та чи інша роль. Чи поглибилося ваше розуміння проблеми? Як саме?

Коло ідей

Метою цього метода є вирішення гострих суперечливих питань, створення списку ідей та залучення всіх учнів до обговорення поставленого питання. Він застосовується за умов, коли всі групи виконують одне й те саме завдання, що складається з кількох питань (позицій), які групи представляють по черзі.

Коли малі групи завершили виконувати завдання й готові представити інформацію, кожна з них по черзі пояснює лише один аспект проблеми, що обговорювалася. Продовжуючи по колу, всі групи подають по черзі ідеї доти, доки вони не вичерпаються. Це дозволяє кожній групі доповісти про результати своєї роботи, уникаючи ситуації, коли перша група, що презентує, подає всю інформацію, а також повторення того, що вже прозвучало. Порядок проведення такий:

- 1) учитель висуває дискусійне питання та пропонує обговорити його в малих групах;
- 2) після витікання часу для обговорення, кожна група представляє лише один аспект (сторону, складову) проблеми, що обговорювалася;
- 3) групи висловлюються по черзі доти, аж поки не буде вичерпано всі можливі ідеї;
- 4) під час обговорення теми на дошці (аркуші паперу) слід скласти список ідей, представлених групами;

5) коли всі ідеї з проблеми будуть висловлені, можна звернутися до розгляду проблеми в цілому (тут корисним буде складений у процесі обговорення перелік) та підвести підсумки роботи.

Акваріум

Цей вид діяльності на уроці допоможе вам удосконалити навички роботи в малих групах та обговорення дискусійних питань.

Після того, як учитель об'єднає вас у дві-чотири групи й запропонує вам завдання для виконання та надасть необхідну інформацію, одна з груп сідає в коло в центрі класу (або на початку середнього ряду).

Учні цієї групи починають обговорювати запропоновану вчителем проблему. Групі, що працює, для виконання завдання слід дотримуватися такого порядку:

- 1) прочитати вголос ситуацію (озвучити проблему)
- 2) обговорити її в групі, використовуючи метод дискусії;
- 3) дійти спільного рішення (за 3-5-7 хвилин).

Усі інші учні класу мають тільки слухати, не втручаючись у хід обговорення, спостерігати за тим, чи відбувається дискусія за визначеними правилами дискусії. Після закінчення 3-5 хвилин група займає свої місця, а клас обговорює такі питання:

- Чи погоджуєтесь ви з думкою групи? Чому?
- Чи була ця думка достатньо аргументована, доведена? Чому?
- Який з аргументів ви вважаєте найбільш переконливим?

Після цього місце в «Акваріумі» може зайняти інша група та обговорити цю або ж іншу ситуацію чи проблему.

Аналіз правової ситуації

Для аналізу певної ситуації вам необхідно звернути увагу на такі основні моменти та дати відповіді на зазначені питання:

- 1) Якими є факти: Що відбулося? Де і коли? Хто учасники ситуації? Що ми про них знаємо? Які факти є важливими? Які другорядними? Що в описі є фактами, а що думками, оцінками тощо?
- 2) У чому суть проблеми: У чому полягає конфлікт? Яке питання слід вирішити, розв'язуючи ситуацію? У чому інтереси кожної із сторін? У чому вони суперечливі?
- 3) Якими можуть бути аргументи: Які аргументи можуть бути наведені на захист кожної із сторін? На які документи, інформацію можна спиратися, відстоюючи ту чи іншу позицію?
- 4) У чому полягає рішення: Яким буде розв'язання ситуації? Чому саме таким? На що слід спиратися, обираючи таке рішення? Якими можуть бути наслідки такого рішення? Чи існують інші шляхи розв'язання ситуації?

Мозковий штурм

Це ефективний метод колективного обговорення й пошуку рішень з проблеми. Він спонукає учасників проявляти свою уяву та творчість через вільне вираження думок. «Мозковий штурм» допомагає знаходити кілька рішень (ідей) з конкретної теми чи питання, що обговорюється.

Учитель пропонує проблему (питання) і запрошує вас взяти участь в її обговоренні шляхом колективного обдумування – мозкового штурму, який організується за такими етапами:

- 1) обрана проблема/проблемне питання записують на дошці/аркуші паперу;
- 2) усі учасники обговорення висувають ідеї щодо розв'язання цієї проблеми (вони можуть бути будь-якими, навіть фантастичними);
- 3) усі висунуті ідеї записуються й не коментуються;
- 4) коли всі присутні вважатимуть кількість поданих ідей достатньою, їх висування припиняється.

Після того, як майже всі ідеї зібрано, вони групуються за загальними критеріями, аналізуються, розвиваються групою. Вибираються ті ідеї, що, на думку групи (класу), допоможуть вирішенню поставленої проблеми.

Під час «мозкового штурму» дотримуйтеся таких правил:

- 1) намагайтеся зібрати якомога більше ідей щодо вирішення заданої проблеми;
- 2) примусьте працювати своєю уяву: не відкидайте жодну ідею тільки тому, що вона суперечить усталеній думці;
- 3) можна подавати скільки завгодно ідей або розвивати ідеї інших учасників обговорення;
- 4) не слід критикувати висловлювання інших чи намагатися оцінювати запропоновані ідеї.

Прес-метод

Щоб бути чітким, логічним та переконливим, ваше висловлювання повинно мати таку структуру:

1. **Позиція:** почніть зі слів «Я вважаю...» та висловіть свою думку, поясніть у чому полягає ваша точка зору.
2. **Обґрунтування:** починаючи словами «... тому, що ...» наведіть причину появи такої думки, тобто поясніть, на чому ґрунтується ваша позиція.
3. **Приклад:** продовжуйте висловлювання словом «... наприклад ...» та наведіть факти, докази, дані, що підтверджують вашу позицію.
4. **Висновки:** підведіть ризику під висловлюванням словесною формулою: «Отже (тому), я вважаю...», та узагальніть свою думку чи зробіть висновок про те, як необхідно діяти (це буде своєрідним закликком прийняти вашу позицію).

Публічна промова

Готуючи публічну промову пам'ятайте, що вона складається з трьох частин. Кожна частина потребує дотримання певних вимог.

Як починати виступ.

Вступ мусить бути коротким і складатися не більше ніж з одного або двох речень. Головним його завданням є привернути увагу слухачів до

виступу, налаштувати аудиторію на сприйняття того, про що йтиметься, допомогти організувати процес слухання.

Оратор може завоювати увагу аудиторії на початку свого виступу такими способами: збудивши цікавість слухачів; повідавши цікаву історію; почавши з конкретної ілюстрації; поставивши запитання; почавши з якої-небудь «приголомшливої» цитати або фактів; показавши, що тема виступу пов'язана з життєво важливими інтересами слухачів.

Повідомте слухачам конкретну мету вашої промови – те, чого ви очікуєте як результат свого виступу (переконаності слухачів у ..., поінформованості з ..., тощо). Поясніть, якщо це необхідно, терміни, поняття, багатозначні слова для того, щоб полегшити можливість зрозуміти зміст вашої промови. Бажано також зробити огляд основних питань/розділів вашої промови, якщо вона тривалою за часом, для сприяння організації процесу слухання, що не завжди це легко.

Як зробити зрозумілим зміст вашого виступу

- 1) не намагайтеся торкнутися великої кількості питань. У невеликому виступі неможливо належним чином розглянути більше, ніж один або два розділи великої теми;
- 2) чітко вибудовуйте логіку викладу;
- 3) зробіть ваші абстрактні твердження зрозумілими, проілюструвавши загальні категорії конкретними прикладами й випадками;
- 4) уникайте спеціальних термінів у своєму виступі. Викладайте свої думки простою і зрозумілою мовою;
- 5) повторюйте ваші головні думки, утім не повторюйте й не вживайте двічі або тричі ті самі фрази;
- 6) завершуйте свій виступ коротким резюме висловлених вами положень;
- 7) аудиторія буде охоплена інтересом до теми, якщо оратор нею перейметься.

Як закінчувати виступ

Ретельно підготуйте фініш вашої промови, Знайте майже слово в слово, як ви збираєтеся закінчити виступ. Завершуйте свою промову плавно. Не

залишайте її незавершеною та розбитою. Варіанти кінцівок, які зроблять ваш виступ яскравим: 1) резюмувати – знову повторити й коротко викласти основні положення, яких ви торкалися у своєму виступі; 2) закликати до дії; 3) зробити слухачам влучний комплімент; 4) пошуткувати, викликати сміх; 5) процитувати влучні поетичні рядки; 6) використати яскраву цитату; 7) створити емоційне піднесення.

Готуючи початок і кінець виступу, завжди пов'язуйте їх між собою. Припиняйте виступ перш, ніж цього захочуть самі слухачі.

Дискусія

Дискусія надає прекрасну нагоду виявити різні позиції з певної проблеми або із суперечливого (спірного) питання. Для того, щоб дискусія була відвертою, необхідно створити в класі атмосферу довіри та взаємоповаги. Тому вам бажано знати правила культури ведення дискусії. Пропонуємо вам такі правила:

- 1) говоріть по черзі, а не всі одночасно;
- 2) не перебивайте того, хто говорить;
- 3) критикуйте ідеї, а не того, хто їх висловив;
- 4) поважайте всі висловлені думки (точки зору);
- 5) не піднімайте сміху, коли хтось говорить, хіба якщо прозвучить жарт;
- 6) не змінюйте теми дискусії.
- 7) намагайтеся заохочувати до участі в дискусії інших учасників.

У класі ви можете доповнити цей перелік правил, прийняти їх після обговорення та дотримуватися під час проведення дискусій.

Хід дискусії:

1. Повторіть основні правила участі в дискусії.
2. Робіть помітки у записниках, що дозволять вам триматися в рамках обговорюваної проблеми.
3. Активно користуйтеся жестами та мімікою, які допомагають підтримувати хід дискусії, не перериваючи її.

4. Для того щоб повернутись до теми обговорення, скажіть, наприклад, так: «Схоже ми відхилилися, давайте повернемося до поняття ...».
5. Уважно слухайте інших учасників, слідкуйте за ходом обговорення, настроєм, не давайте відхилитися від теми.
6. Не дозволяйте обговоренню перетворитися в гарячу суперечку, але й не гасіть всі прояви емоцій. Задавайте конкретні запитання, щоб пробудити обговорення й абстрактні, щоб остудити запал.
7. Змініть формулювання проблем, що обговорюються, або застосуйте інший прийом поживлення думок, якщо дискусія вщухає чи зайшла в глухий кут.
8. Щоб завершити обговорення запитайте, наприклад: чи хоче хтось ще щось додати на завершення?».

Після дискусії підведіть підсумки за такими питаннями:

- Чи вдалося нам провести ефективну дискусію? Що про це свідчить?
- Які найбільш переконливі аргументи мали кожна із сторін? Перерахуйте їх.
- Чи виникли під час обговорення додаткові запитання? Які саме? Де можна отримати інформацію щодо них?

Спаринг

Визначить двох осіб, які добровільно зголосяться взяти участь в обговоренні. Нехай вони оберуть сторону у дискусії (ствердження чи заперечення позиції). Учасникам надається 5 хвилин на підготовку. Потім відбуваються дуже короткочасні швидкі дебати: вступна промова ствердження 90 сек., раунд питань 60 сек., вступна промова заперечення 90 сек., раунд питань 60 сек., заключна промова ствердження 45 сек., заключна промова заперечення 45 сек.

Після дебатів клас може обговорити сильні аргументи, стратегії, цілі, які необхідно досягнути в майбутньому. Пар учасників, що дебатують між собою, може бути кілька.

Один за всіх

Об'єднайтеся у дві чи більше груп. Нехай одна половина учнів напише аргумент для лінії ствердження, а інша – для лінії заперечення. Потім кожна сторона має представити свої аргументи.

Запросіть по одному представнику з кожної сторони і проведіть раунд запитань та відповідей. Як тільки один з учасників вагатиметься з продовженням ланцюжка запитань чи відповідей, партнер по команді може зайняти його місце. По закінченню раунду обговоріть якість запитань і відповідей, що подавалися учасниками обговорення.

Тільки хвилина

Оберіть тему, що добре знайома вам для того, аби упевнено говорити приблизно 1 хвилину без повторів, переривань і зупинок. Ця тема може бути визначена попередньо опрацьованим текстом або проаналізованою ситуацією. За бажанням оберіть того, хто почне висловлюватися.

Коли тема обрана і перший виступаючий починає говорити, запускається секундомір. Якщо учасник, який виголошує свою промову, вагається, повторюється, вживає слова-паразити або говорить щось далеке від теми, його слова можуть бути заперечені й виступ перервано.

Слухач, який кидає виклик, має підняти руку, і виступаючий має зупинитися. Секундомір також зупиняється. Людина, яка піднімає руку, повинна пояснити, чому вона так зробила. Якщо виклик має право на існування й визнається справедливим, то слово надається саме цій людині й секундомір запускається знову.

Промова учня, що продовжується без переривання 1 хвилину нагороджується оплесками присутніх.

ЗМІСТ

Переднє слово	3-4
Проблема перша: Що таке права і свободи людини	5-21
Проблема друга: Як пов'язані правова держава, соціальна держава, громадянське суспільство	22-37
Проблема третя: Які документи закріплюють права	

і свободи людини і громадянина	37-56
Проблема четверта: Які громадянські й політичні права та особисті свободи гарантуються в Україні	56-75
Проблема п'ята: Які конституційні економічні, соціальні та культурні права закріплює Конституція України	75-94
Проблема шоста: Чому права дітей і жінок є окремими категоріями людських прав	95-112
Проблема сьома: Як захистити права, свободи та законні інтереси особи	112-141
Підбиваємо підсумки вивчення курсу «Права людини в Україні»	141-144
Додатки	145-162